

84

16

(A+B)

८४
१६

अथ

1071

965

(A) ॥ शाण्डिल्य सूत्र भाष्यम् ॥ Shandilya Sutra Bhasyam
स्वप्ने श्वराचार्यं पुनीतम् ।

(B) वेदानां ज्ञान श्लोको
शङ्कराचार्यं पुनीतम् । Vedanta Jñāna Shloki

शांति०

॥३॥

सुखनियतोरागएवलक्षितः अन्यथाप्रीतिः सुखरूपायाः निर्विषयत्वेन विषयसप्तमीनस्यात् ॥ तस्याः ज्ञाने सुखज्ञा-
नरूपत्वे पित्तज्ञानरूपस्य सुखविषयकत्वात् ॥ विविषयविषयित्वासंभवात् तस्मादनुरक्तिरेव स विषयिणी भ-
क्तिः न च विषयजन्या प्रीतिरर्थोजिनकसप्तम्या अनुनुशासनात् ॥ किंच अच्युतास्त सदा त्वयीत्यत्र भक्तेरीश्व-
रविषयता सिद्धौ प्रीतिपदेनापित्तदेकवाक्यतया सैगोच्यते पूर्वमतिजन्मभक्तिप्रार्थनं ॥ इह तु विषयराग
दृष्टान्तेन तस्या एव सर्वथा व्यपरिहार्यत्वप्रार्थनमिति शेषः विषयजन्य प्रीतिरपिरागां विना न संभवतीति रा-
गावश्यकत्वं ॥ तथा च पातजलसूत्रे ॥ विषयानुशरीरागः इति ॥ तस्यैव वक्ष्यमाणालिङ्गेषु व्यापनालाघवा-
च्च भक्तित्वं ॥ न तु क्वचित्परायणस्य क्वचित्कीर्तनादेः ॥ अननुगमात् ॥ न च तज्ज्ञान न स्य तत्त्वं ॥ द्वेषादिमत्तव पिप्र-
संगात् ॥ न मथाराध्यत्वेन ज्ञानसापूजानमस्काराधाराधनासु अननुगमात् ॥ अपि च वलाड्डया हानमस्का-
यत्वादिना ज्ञानवत्पिपित्तकोयमिति व्यवहारापत्तेः अनुगारादिसहिताराध्यत्वज्ञानमिति चेदनुरा-

भा०

राम

३

गएवास्तुतथा ॥ अतएव ॥ मच्चितामहात प्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति चरमं रमंति च ॥ ते
ष्वांसततयुक्तानां प्रजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मां मुपयांति ते इत्यादौ तद्वत्तच्चित्तप्राणादीनां प्र-
जनमुक्तं ॥ नाराध्यरेवेन ज्ञानवतामेव अतएव श्रीकृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुरक्तानां गोपतरुणीनां प-
रभक्तिफलमुक्तिस्मर्यते ॥ अनुरागस्तु न लक्षणात्तर्गतः किंतु मगवन्महिमादिज्ञानादनुपश्रया जायमानत्वा-
दनुरक्तिरित्युक्तं ॥ ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि प्राकृतभक्तित्वप्रसज्येत जगत्तएव परमेश्वरात्मत्वात् ॥ अ-
थ विकाराविशिष्ट एव ॥ तथा त्ववाच्यं ॥ तथापि गोपीप्रकृतीनां प्रादुर्भावावच्छिन्ने श्वरभक्तावव्याप्तं ॥ नेजी-
योपाध्यनवच्छिन्नचेतनविषयणीरक्तिरेव सति ॥ एवं च प्रादुर्भावावच्छिन्ने पूर्णे चरतिः संगृहीता भवति ॥
॥ तत्तसंस्थस्या मृतत्वोपदेशात् ॥ तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य तथोक्तः तस्या मृतत्वफलमुपदिश्यते ॥ ब्र-
ह्मसंस्थामृतत्वमेतीति ॥ तस्मां निष्फलत्वगोणफलवत्त्वं निबन्धनात्तद जिज्ञासापरिहृता भवतीति ॥ ॥

शां० सू०

॥४॥

ज्ञानमिति न हि षतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यते ॥ न तद्वृत्तिः तथा म
तत्त्वफलं तथैवेति चेद्दूषणैष दोषः संस्थाशक्तिरेव न तज्ज्ञानं ॥ द्विषतस्तज्ज्ञानवतोऽपि सस्य व्यवहाराभावात् ॥
राजाद्यनुरक्ताः स्वत्वमोक्षादयस्तत्संस्थाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ न पुनः प्रतिपक्षरूपाः शब्दार्थनिर्णयो हि
लोकवदेव वेदेषु इति ॥ अत एव चिरकालिकोपाख्याने विमृश्यते न कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमस्यो ब्रवी
श्च मृतांततोऽदुःखेनाश्रुत्प्रवर्तयति तिति अनेन पतिमत्तयति क्रम उक्तः ॥ तस्मात्संस्थाशक्तिरिति ॥ एवं च तं
निष्ठस्य मोक्षापदेशादिति वा दरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थो ध्यवसेय इति ॥ तयोपक्षयाच्च ॥ ॥ तथा
सत्त्वामुक्तिप्रतिज्ञानमुपक्षीणयस्मात् ॥ चकारवृत्तयुक्तिसमुच्चयार्थः ॥ देवान् देवयजो यांति मइत्ता यांति
मामपीति ॥ तथा प्रह्लादप्रतिष्ठागवदाक्यं यथा ते निश्चलं चेतो मयि सत्तिसमन्वितं ॥ तथा त्वमस्य सादेन
निर्वाणमपि यास्यसीति स्थितं ॥ ननु तमेव विदत्वा तिमृत्तुमेति नान्यः पंथा विद्यते यनायेत्यत्र वेदनफलं

राम

४

भक्तेर्न धर्मवत्कृतिसाध्यत्वं ॥ नापि ब्रह्मवेद्यत्वं ॥ तस्यापि तस्याः स्वकारणपूर्वक कृतैहिकगोणसत्त्वादि संप
नाया अपि नेयं मुक्तिर्नेयं निश्चयसाधनियमुत्तमविषयेत्यादि कुतर्ककवलेनेने निवृत्तिरपि भवति ॥ यथा पत्न्याप
त्न्याः तन्निरासमुरेनेतन्मीमांसायाः सत्तावुपायोगइत्यतः शब्देनोच्यते ॥ यत्कुतर्कनिरासोपेक्षणीयो तस्तज्ज्ञ
ज्ञेयसि ॥ अत एव नाथयो निसहस्रपुत्रेषु पुत्रेषु पुत्रमाम्यहं ॥ तेषु ते च न्युता सतिरन्युतास्तसदा त्वयीतितद्विच्यु
तिप्रार्थनमपेक्षितत्वादिति ॥ अत एव फलवद्भक्त्यंगमपि विचारः फलवानेवेति ॥ अथ तस्यालौकिकाकारमन्त्रे
ण बुध्यनारोहानविचारविषयत्वमतस्तल्लक्षणमुच्यते ॥ ॥ सा परानुरक्तिरीश्वर ॥ अत्र सा परतिलक्ष्मनिर्देशः
शेषलक्षणं परेति गोणी व्यावर्तयति ॥ ईश्वर इति प्राकृताभिप्रायः ॥ आराध्यविषयकरागत्वमेव सा ॥ इह लुपेरमे
श्वरविषयकातः करणावृत्तिविशेष एव सक्तिः तद्देवाद्यंचलौकिकानुरागादोत्पद्यते ॥ यथोक्तपरमसक्तिमता प्र
ह्लादेन ॥ या प्रीतिरविवेकानां विषये धनपायिनी ॥ त्वामनुस्मरतः सामेहदया न्मोपसर्पतु ॥ अत्र प्रीतिपदेन

84
166

शां० सू०

॥५॥

प्रसिद्धो नृजाहिः ॥ एवं च वैष्णवे भगवति शिष्युः पालस्य द्वेषानुबन्धमभिधाय अयं हि भगवान्कीर्तितः संस्मृतश्च
द्वेषानुबन्धेनापि अखिलकराकरदुल्लभफलप्रयच्छतिके मुत्तसम्यक्तमितामित्युक्तं ॥ तथा च आग्निस्मृतौ विद्व
षादपि गोविन्दं मद्योषात्मजः स्मरन् ॥ शिष्युः पालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायण इति तत्रापि द्वेषविरोधित्वेन
सत्करति धानात् ॥ तथा च गीतासु ॥ मोमात्मपरदेहेषु प्रदिष्टोऽयस्यकाः ॥ तानहं हि पतः क्रूरानुसंसारेषु न
राधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमश्रुमानासुरीष्वेव केनिषु ॥ आसुरीयानि मायन्नामूढा जन्मानि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव
कौन्तेय तातो यात्यधमां गतिमिति ॥ अत्र च तद्विरोधनी च सक्तिरीश्वरविषयेवानुरक्तिरित्युच्यते ॥ किंच ॥ र
संक्षेवाय लब्धान्दीभवतीति ब्रह्मानंदाविश्वविमुक्तब्रह्मगोचररसस्य हेतुनावगम्यते ॥ रसश्च रागोरसवर्ज
सायस्य परं हृद्वानिवर्तते ॥ इत्यादौ प्रसिद्धः ॥ अत्र रसाविषयरागवैष्णवैवचरामलक्षणादीनां स्वगरोह
णमुत्क्राये पितेषु भगवदंशेषु ॥ अनुरागिणः कोशलनगरजनपदस्थपितृस्ते एवं च मनसस्तत्सलोकता

राम

५

मापुरितिसाक्षादेवानुरागराहोऽसक्तौ प्रयुक्त इति ॥ तस्मादपि न ज्ञानं ॥ किंतु अनुरागरूपैव सक्तिर्निश्चयसकलेति
ननु द्वेषविरोधित्वेन रागत्वे लिङ्ग उदासीनिष्वनैकांत्यात् ॥ इति चेदुच्यते ॥ द्वेषकार्ये निवृत्तिस्तविरोधिनी प्रवृ
त्तिरिति सवत्तिनुभक्तानां भजनीयानुवर्तनादौ प्रवृत्तिः तद्विरोधिना तदनुवर्तनादौ निवृत्तिरित्येवमुक्तं ॥ किं
धममिमेत्ये द्वेषविषयस्युक्तं ॥ तथा च प्रयोक्तव्यं ॥ सक्तिर्भजनीयगोचररागरूपा तदनुवर्तनादेहि हितसा
धनतामिन्मात्मविशेषगुणत्वात् ॥ अनेवं तं नैव ॥ यथा द्वेषः रागात्कर्षणतदनुवर्तनाद्युक्तस्य दृष्टत्वाच्च ॥ किं
च योयस्मिन् सक्तस्तत्र तस्येदासीन्याभावेव गते सक्तिस्तादृशानुवर्तनाद्यनुकूला द्वेषविरोधिगुणरूपानुवर्त
नहेत्वात्मविशेषगुणत्वात् ॥ इह साधनताधीवदिति ॥ हितसाधनाधीत्वबोधसहकारेण परिशेषाद्वा गत्व
सिद्धिः ॥ किमुत्तमस्य सक्तिमतामिति कैमुतिकन्यायेन च द्वेषविरोधिन्येव दृष्टव्या ॥ माहिपार्थव्यपाश्रित्येयपि
स्युः पापयानयः ॥ किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्या इत्यादौ एवमासात्मपरदेहेषु इत्यनेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वाभिधाना

शां० सू०

॥६॥

तद्विरुद्धगुणोजीवोपाधिपरिहारेण परमात्मगोचरराग एव भक्तिरूपः संसारनाशहेतुः एतदेवोक्तं मामये
वेति चकारासुलकादिरागलिगेनापिरागत्वे ॥ प्रसिद्धिपुलकां कितेन कथयति मथेनुरागं कपोलेनेत्यादौ भ
क्तगुणांतरत्वे तु पृथक् लिंगताकल्पने गौरवात् ॥ स च रागः केषां चिदिष्टसाधनताज्ञानजन्या पियागादिवदि
ष्टारूप एव ॥ अस्माकं तु श्रीणाम्यचुरभ्या मिनेष्टामीत्यादि प्रतीतेः रागः पृथगेव द्वेषवत् ॥ इष्टाया असिद्ध
मात्रविषयत्वात् ॥ रागस्य सिद्धासिद्धविषयत्वाच्च ॥ प्रत्युत तस्येष्टात्वादिव्याथत्वकल्पना गौरवाच्चेति हि क
तस्मान्न लक्षणासिद्धिरिति ॥ ननु भक्तिः क्रियात्मिका सा च निश्चयसाधनक्षमा ॥ न कर्मणान्न प्रजया धनेनेत्या
गेनैकेनामृतत्वमानश्चरित्यादि श्रुतिप्रय इत्याशं कां परिहरंताह ॥ ॥ न क्रियाकृत्यनपेक्षणाज्ञानवत् ॥ ॥
सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवतुमर्हति ॥ प्रयत्ना नुविधानोपावात् ॥ यन्न प्रयत्नानुविधायित्तन कर्मात्मकं यथा
ज्ञानं तदधिप्रमाणसंपत्त्यधीनं पुरुषेण स्वध्याय कर्तुमन्यथा कर्तुं शक्यते ॥ तथा भक्तिरपि न हिरागिणां प्रमदा

राम

६

भुक्तिः श्रुतात्तद्विरोधेन स्मृतीनामन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तयैवोपक्षयात् ॥ तथा हि अतिमृत्युपदं ॥
न भुक्तौ रूढं ॥ यस्यां सत्यामृत्योरति क्रमेति व्युत्पत्त्या तदपेक्षायां यतो भक्तेर्मृत्युति क्रमयति व्युत्पाद्यं भक्तिमे
वातिमृत्युपदेना सिद्धतां मुपपदविषयत्वं यथैवैव कारकविषयत्वं तस्य बलवत्त्वात् ॥ तेषामहं समुद्य
त्तमृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थम्य्यावसितचेतसामित्यादिना भक्तितो मृत्युति क्रम प्रा
प्तेः मंत्रश्च भवति ॥ च्यवं कं यजामहे सगंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव बध्नामृत्यो मुक्षीय मामृतादि
ति ॥ अत्र यजनं भक्तिः तथैतत्कल्पव्याख्यानात् ॥ नत्वा स्यात् श्रुतौ भक्तेरसंनिधानं मुक्तावपि तुल्यत्वात् ॥
तस्मादनयापि श्रुत्याज्ञानस्यापेक्षय एव प्रतीयते ॥ ननु तथापि भक्तेरागरूपत्वे विकारणमित्यपेक्षाया
माह ॥ ॥ द्वेषप्रतिपक्षभावाद्द्वेषराष्ट्राच्च रागः ॥ भक्तिः खलुराग एव भवितुमर्हति ॥ कुतः द्वेषप्रतिरो
धित्वात् ॥ लौकैर्हि द्वेषाय सात्त्विकमिति मिथो विरुद्धधर्मवति व्यवहिते ॥ तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्र

शां० सू०

॥ ७ ॥

इति ज्ञात्वा सजंते मां बुधा सावसमन्विता इति ॥ तस्मान्न ज्ञाना-त्मिका ॥ यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञानेन तदः सिद्धः स तथापि
भक्तिशब्देन ब्रह्मज्ञानेन गोण इति शंका निरासार्थमेतत् ॥ इदं तु चिंत्यते ॥ भगवद्गीता वाक्यानि न शास्त्रविधया वेदवत्
माणा ॥ किंतु भारतस्मृतित्वेन ॥ तथा च कथं शास्त्रादिति निर्देशः ॥ अत्रैव केचित्तु अनुमितं शास्त्रादिति व्याचक्षते ॥ अ-
त्रोच्यते ॥ अदृष्टार्थं भगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वं तच्च गीता स्वयं विशिष्टं ॥ अत एव भगवद्गीता सूपतिष्ठत्सु
तिदृश्यते केवलं त एव श्लोकाः व्यामनोपनिबध्नाः ॥ तथा च पुराणांतरं ॥ गीता स गीता कर्तव्या किमन्यैः शा-
स्त्रविस्तरैः ॥ या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मादिभिः सृता ॥ न चैवं शृङ्गाणामश्रवणमसंगः भारतश्रवणो-
भ्यनुज्ञानेनैव तदुपपत्तेः प्रणवादिस्तुत्यादिबलद्विहायेति चेन्नक्षते परिपूर्तः ॥ तथा चोक्तमाचार्यैः ॥
तानेव वेदिकान्यंत्रा ॥ न भारतदिनियं जितान् ॥ स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुध्याः प्रयुज्यते ॥ इती-
श्रीस्वप्नेश्वराचार्यविरतशांडिल्यशास्त्रसूत्रेण साधे प्रथमाध्यायस्य प्रथममह्निकं ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

राम

७

॥ एवममृतत्वं प्रत्यनन्यथा सिद्धायां भक्तौ लक्षितायां ज्ञानयो योगभक्तीनां मंगप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्नि-
कस्यां रसः ॥ मा मुखेतरापेक्षितत्वात् ॥ आह्निकसमाप्तौ पुनस्मरणाद्यसेति निर्देशः ॥ सा पराभक्तिमुख्या प्र-
धाना इतरैरात्मज्ञानयोगादितिः स्वापेकाय तयापेक्षितत्वादित्यर्थः ॥ छांदोग्ये यो वै शूमा तत्सुखं इत्याद्युप-
क्रम्या म्नायते ॥ आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं प्रयत्नेनैव मन्वान एव ज्ञाननात्मरतिरात्मकी उ आत्ममिथुना-
आत्ममिथुन आत्मानंदः स्वसवादुभवतीति ॥ तत्रात्मरतिरूपायाः परभक्तेः पुत्र्यनिति दर्शनमप्रियत्वादिभ-
भक्तिराजमुखेनांगेभवति ॥ यथा देवी प्रेषानन्वाह प्राचीनावीती दोहयति अभिक्ता मज्जुहोति ॥ धनवान्क-
खवानित्यो दोहं ज्याघं ॥ तथा दर्शनमपिरतिरंगमननविज्ञानयोरुक्तं दर्शनार्थतया न्यायप्रसंगो योरनुवादः
एवमात्मकी उादरपि नैयत्यादर्थप्रसंगानुवाद एव ॥ अन्यथारत्युद्देशेन दर्शनादिविधौ दर्शनाद्युद्देशेन वारत्या-
दिविधौ वाक्यानिभिधेरन्तस्माच्छेषः परार्थत्वादितिन्यायादर्शनमंगमिति ॥ अत एव भगवान्मनुरपियः

शां० सू०

॥ ८ ॥

त्यक्त्वा प्राक्तनं होमं नित्यमात्मरतिर्मुनिः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चैत्यरतमांगतिमित्यनेनात्मरतेः प्राधान्यमा
हेति ॥ ॥ प्रकरणान् ॥ प्रकरणं रतेरवफवत्वात् ॥ तस्मात्तत्प्रकरणस्य दर्शनमंगं भवितुमर्हतीति ॥ दर्शने फल न
मिति चेन्न तेन व्यवधानात् ॥ अथ दर्शने वै स्यै फलं स्वाराज्यं लक्षणममृतत्वं तथा च तस्यैव प्रकरणमिति वैपरित्य
मिति चेन्न ॥ तेन तां सद्येन व्यवधानात् ॥ स्वसराट् भवतीति तत्र तद्येन संनित्वेष्टात्मरतिमानेवोपस्थाप्यते ॥
न विप्रकृष्टः पश्यति नित्यवहितो प्रास्थितो कारणाभावात् ॥ प्रकरणमेव कारणमिति चेन्न अन्योन्याश्रयात् ॥
दृष्टत्वाच्च ॥ दृष्टं हिलोके सोदयादिज्ञानस्यैतद्रूप्या स्तरूपोदिति हेतुत्वं न तुरते ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टापकारं
त्वादपि अगत्यमवसीयते ॥ प्रकृते निष्कृष्टत्वात् अल्पमहिमत्वात् प्रियत्वादिज्ञानमत्तोमालिन्यादिकरणं भूतेषु क
रुणाबाहुलाद्याहते श्वर्याज निरूपाश्रयश्चात्मरतिज्ञानात्मा लिन्यवृत्तिः ततः पराशक्तिरिति अतएव गीयते
तदुद्ययस्तदात्मनः तं निष्ठात्मे स्तत्परायणाः ॥ गच्छति पुनरावृत्तिज्ञाननिर्धृषकत्ववा इति तथा यजुर्वेदेऽपि धै

राम
८

पुनर्यदि विधायिनी रतिः पुं व्यापारेण तत्तथा भवति किंतु पूर्वसकृत्तगोणसत्त्यादि साधनानुष्ठानाधीनि
ति ॥ ॥ अतएव फलान्त्यं ॥ यतः सानक्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निश्रेयसस्यानंतत्वमुपपद्यते ॥ अन्य
था तद्यथेह कर्मचित्तो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते इत्यनेनामृतत्वस्यापि क्षयित्वं प्र
सज्यते ॥ तत्त्वतः प्रपत्तिश्चाह्वानज्ञानमित्तरप्रतिवत् ॥ ॥ मयति हि भगवद्वाक्यं ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञा
नवान्मा प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभ इति ॥ ज्ञानवत्तः प्रपत्तिरुक्ता मर्ते ज्ञानहेतुत्वमु
पपद्यते ॥ इतरप्रपत्तिवदिति ॥ यथा तदनंतरं कामैस्तैस्तैर्हृते ज्ञानाः प्रपद्यन्ते न्यदेवता इत्यनेन देवांतरप्रपत्ति
मिदं मुखेनैव प्रपत्तिस्त्येते ॥ तत्र देवताभूतेरेव प्रपत्तिश्चाह्वानकथनं ॥ न तज्ज्ञानस्य ॥ तस्याएव प्रतिपत्तेरु
स्यत्र प्रत्यभिज्ञान इति ॥ चकाराज्ञानानंतरं श्रवणमपि ज्ञानत्वाभावात् निधीनं ॥ यथा योममेव मे संभूतो जा
नाति पुरुषोत्तम ॥ स सर्वविद् जतिमा सर्वभावेन सारतेति ॥ तथा ॥ भजंत्यनेन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥

शां० सू०

॥९॥

कः श्रुत्यावलीयस्याभक्तेर्ज्ञानहेतुकत्वमवसीयते ॥ यद्यपि दृष्ट्वादिस्मनेन दृष्टोपकारप्रत्यक्षगम्येन श्रुतेरव
वाचाः ॥ तथापि ब्रह्मविषयीण्या रत्नब्रह्मविषयकज्ञानोपकायत्वेन प्रत्यक्षगम्यं ॥ किंतु ॥ तरुण्यादेरतो तथा द
र्शनेन ब्रह्मगोचरायामनुमातव्यं ॥ तथाच लिङ्गत्वे पर्यवसाना मतिचेतदोषः ॥ तथाहि ॥ यदि केवलं गानातीति
वदेन त्वेवं ॥ किंतु ॥ अभिजानातीति ॥ अभिज्ञानं पूर्वज्ञातज्ञानमुच्यते ॥ तथाच ॥ भक्त्युपकारि पूर्वज्ञानं ॥ तत्फ
लप्राप्तिप्रवर्तकं मनंतरं यावत्तदा ठ्यं भक्तावभिज्ञे पि भावेनापेक्षते ॥ ब्रीहिबहनेनावघातवदितिकार्यसा
हायार्थमुक्तं ततो ज्ञानदा ठ्येन भक्तिदा ठ्येन सति विराजति ॥ तस्मान्नेयं श्रुतिः ॥ किंतु न्यायप्राप्तानुवादः ॥ इ
ति एतमेवार्थं स्फुटीकरोति ॥ प्रागुक्तं च ॥ भक्त्या मामित्यस्य पूर्वब्रह्मसूया कल्पते इत्यभिधायं ब्रह्मभूतः प्रस
नात्मानं शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्रुक्तिं लभते परा मित्युक्तं ॥ तथाच ॥ ज्ञातब्रह्मणः सति तज्ञान
स्य पुनः प्रयोजनाभावाद्युक्तमनुवादत्वमिति ॥ एतमेविकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥ एतेन ज्ञानस्यांगत्वं निर्णयेन ज्ञान

राम

९

भक्त्योरत्र विकल्पपक्षोऽपि प्रत्युक्त इति मंतव्यं ॥ न त्वंगांगिनोरेकच विकल्पः संभवतीति ॥ अपि त्राहासमुच्चयोपी
ति ॥ देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यं ॥ कचिदेवं श्रूयते ॥ यस्य देवपराभक्तिर्यथा देवतथागुरो ॥ तस्यैकैकथिता
त्यर्थाः प्रकारांते महात्मन इति ॥ अत्र देवभक्तिरीश्वरेत्तरस्मिन् देवे मंतव्या ॥ गुरुभक्तिसाहचर्यं ॥ साहचरं हि
नाम तत्फलायां भक्तौ भजते ॥ इन्द्रादिदेवास्वाराधिता श्रुतवज्ञानफलाय भवन्तीति साहचर्यमपि तिष्ठायिकं ॥ साह
चर्यादुल्लेखराह वत उक्तयुक्तरूपं भक्तमेतत् ॥ योगसूत्रयार्थमपेक्षणात्मयाजवत् ॥ योगः पुन ज्ञानार्थमत्यर्थ
च भवति ॥ समाहितमनस्कताया उपाय्यामपेक्षणात् ॥ ननु गुणानां परार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति न्यायात् प्र
धानांगयोगस्य कथमंगांगत्वमित्यत आह ॥ ननु गुणानां च प्रयाजवदिति ॥ यथा प्रयाजावाजपेयाद्यंगं तदंगदी
क्षणीयादेरप्यंगं तद्वत्तदंगावबोधकप्रमाणाविशेषात् केवलं ज्ञानार्थयोगानुष्ठानं प्रसंगेन भक्तिमुपकरोतीति
एवं विषयवैराग्यमथुसयार्थं मंतव्यं ॥ नन्वीश्वरप्रणिधानाद्देति पतञ्जलिस्मरणं दुरपह्वं ॥ तत्र च ॥ प्रणिधा

शां० सू०

॥३९॥

नयदनामधेयस्य भगवद्भजनस्य समाधिसिध्यर्थं त्वमितिकथं सक्तिप्राधान्यमित्यत आह ॥ गौण्यात्तु समाधि
सिद्धिः ॥ ॥ तत्र प्रणिधानं गौणसक्तिरेव प्रधानं ॥ तथा समाधिसिद्धिरितिनस्मृतिविरोधोपीति ॥ सवति च
वाक्यत्रोपस्तज्जपस्तदर्थमावनमिति ॥ ह्येयारागत्वादित्येनोत्तमास्यदत्तात्संगवत् ॥ ॥ योगशास्त्रप्रस्तावादिदं
सूत्रं योगशास्त्रोक्तारागत्वाविशेषादुक्तिरपि मुमुक्षुणा हेयैव ॥ तथा च सूत्रं ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा
कृशा इति ॥ एवं चेदुच्यते ॥ नैवं वाच्यं ॥ उत्तमास्यदत्तादुक्तेः परमेश्वरविषयत्वादित्यावत् ॥ न हिरागत्वमा
त्रेण हेयत्वं ॥ किंतु संसारानुबंधिरागत्वेन यथासंगत्वमात्रेण न हेयत्वं कित्वसत्संगत्वेन ॥ तथा चेश्वरसक्तिर्ह
यारागत्वादित्यत्र संसारानुबंधित्वमुपाधिः ॥ न च सात्विकी सा ॥ यजंते सोक्तिका देवादिनेत्यादिना सात्वि
कत्वकीर्तिनादिति ॥ तदेव कर्मिज्ञानियोगिक्यभाधिक्यशब्दात् ॥ तदेव भजने मुख्यं ॥ तस्मादुक्तेर्वा मुख्यत्वं
तत्तत्तथैव निश्चितं ॥ यदेव शब्दयते ॥ तत्तत्स्वयमाधिको योगिज्ञानिभ्योपि मथाधिकः ॥ कर्म्यमिभ्योधिको

गम
३०

र्यमार्युर्विज्ञायं मनोदोषोपशान्तये इति ॥ अतएव तद्वाहलुवीनां ॥ यतएव ज्ञानं दृष्टोपकारमंगमत एव दृष्टोप
कारं निरस्य मनोमालिन्यादिबाधात्प्रधानं भगवदनुरागमात्रेण बलवीनां मुक्तिस्मर्यते ॥ यथा तच्चिन्तावंपुलाह
लादक्षीणपुरग्याचयासती ॥ तदप्राप्तिमयादुरवविलीनाशेषपातका ॥ चिंतयंती जगत्पतिपरब्रह्मस्वरूपिणी
निरुध्यासतयामुक्तिगतान्याकोपकन्याकाः अत्र सखदुरवलिङ्गेनानुरागो नुमीयते ॥ तेन मुक्तिरिति वाक्यार्थः
द्वारबाधादनबहतकृष्णलेनापिकर्मणा फलसिद्धिरिव नासारागान्मुक्तिस्तस्मादयवगम्यते ॥ ज्ञानमंगमेव ॥ प्र
धानत्वे तु तदसावे फलनस्यात् ॥ चिन्ता च न ब्रह्मात्मेक्यज्ञानं ॥ तत्कारणश्रवणमननाद्यसंभवात् ॥ कित्वनुराग
नियतानुस्मृतिरेव ॥ नचायमर्थवादः अपूर्वार्थत्वात् ॥ तत्संनिधौ विद्यमानत्वाच्चेति ॥ भक्त्या जानातीति चेन्नानि
ज्ञायाः साहाय्यात् ॥ इदानीं श्रुतिविरोधेन प्रकरणस्थानलिंगबाधश्रित्यते ॥ यथाश्रुतं ॥ भक्त्या मामभिजर्ति
यावान्यश्चास्मितत्वंतः ॥ ततो मां तत्वेतो ज्ञात्वा विज्ञाते तदनंतरमिति ॥ तदेवागाहपत्यमुपतिष्ठते ॥ इति वक्तार

॥६॥

॥१०५॥

शां० सू०

॥११॥

स्तां निराकरोति ॥ नैव श्रद्धालु साधारण्यात् ॥ भक्तिर्न सर्वथा श्रद्धात्वेन शङ्कनीया श्रद्धाया कर्ममात्रांगत्वात् ॥ न चै
वमीश्वरभक्तिरिति ॥ तस्यांतत्वे चानवस्थानात् ॥ श्रद्धावान्मज्जेत यो मांसमेयुक्ततमो मत्त इति श्रुतं ॥ तत्र भक्तौ
श्रद्धा रूपाया श्रद्धांगत्वे प्रतीतेन वस्था प्रसंगात् ॥ श्रद्धा भक्तिरसमन्वित इति सैदन कथनाच्च ॥ ब्रह्मकांडं तु सक्तौ
तस्योनुज्ञानाय सोमान्यात् ॥ शान्प्रधान्यं ज्ञानकांडं भित्तुतरकांडं प्रसिद्धिर्न स्यादिति मन्वानं प्रति उच्यते ॥ श
क्त्यर्थं ज्ञानकांडं श्रूयते ॥ न ज्ञानार्थं ज्ञानार्थं ज्ञापनकांडं द्वयसामर्थ्यात् ॥ अन्यथा धर्मज्ञानार्थं पूर्वकांडाद्भानम
पि ज्ञानकांडं स्यात् ॥ न च ज्ञाने विधिः संभवतीति येन तत्राधान्यादपि ज्ञानकांडं सर्वेदिति ॥ तस्माज्ज्ञानकांडं भिति
भ्रमः किंतु भ्रमस्तु कांडं भिति ॥ अत एव ॥ अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति सूत्रितं ॥ न तु तत्तत्तत्त्वाद्भक्तिकांडं भिति ॥ ॥
॥ इति श्री स्वप्नेश्वराचार्यविरतशांडिल्यशास्त्रसूत्रीयभाष्ये प्रथमाध्याये स्थिते तृतीये मान्हिके समाप्ते प्रथमोऽध्यायः ॥
॥ ॥ तस्याभक्तेः साक्षात्प्रयत्नानिष्ठाद्यत्वेन ते निष्ठात्यर्थं सधनातरापेक्षो ॥ तत्रांतरांगसाधनानि अपरभक्तिप्र

राम

११

भक्तीनेतेषां विवेकाय द्वितीयाध्यायारंभः ॥ बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेरवधानवत् ॥ बुद्धिर्ब्रह्मप्रमितिः सायद्यपि
कृत्यसाध्या तथापि तद्येतूनां श्रवणमनननिदिध्यासनादीनां तन्निष्पत्तयेनुष्ठानमावश्यकं ॥ तत्किं सकृत्तैः कृ
तः शास्त्रार्थ इति सकृत्प्रवर्तते ॥ उत्तयावद्भक्तिर्दाढ्यं ॥ तत्रोच्यते ॥ भक्तिपरिशुद्धिपर्यंतं तत्प्रवृत्तिरावश्यकं ॥ य
था ब्रह्मिनवहतीत्येनेन विहितव्रीत्स्ववधातस्य यावद्दुष्टमनुष्ठानं शास्त्रार्थः तथा दृष्टापकारत्वात् मनोमालिन्य
वृत्तिपर्यंतं ज्ञानाद्यनुष्ठानेन तमीयमिति ॥ तेषामगानोयान्यगानितदनुष्ठानं तु न प्रसज्यते इत्यत्रोत्तरं ॥ तदगानां
च ॥ अगानां गुर्वनुगमनवेदाविरोधितकानुसंधानशमदमादीनामप्यनुष्ठानं युक्तं न तद्यंगविकलान्यगानि सै
न्यसेनापतिवत्प्रधानोपकाराय समते ॥ इदानीं बुद्धिविषयपरिशुद्धिश्चिंत्यते ॥ तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वा
त् ॥ तां बुद्धिं परमैश्वर्यैश्वर्यादिमद्विषयणीनिश्रयसफलाकाश्यप आचार्या मन्यतां कुतो जीवात्मन्यः ॥ पर
त्वात् ॥ ते स्वज्ञाने परज्ञानस्थापेक्षितत्वात् ॥ एतन्मते जीवब्रह्मणोऽस्त्यंततदः ॥ अत्रैकपरां वादरायणः ॥ वाद

शां० सू०

॥१२॥

रायणआचार्यः पुनः शुद्धात्मविषयिणीमेवमनुते ॥ तथाच सूत्रं ॥ आत्मेति तूय गच्छंति ग्राहयंति चेति ॥ एतन्मते
जीवब्रह्मत्वकल्पनायामिथ्यात्वाद्युधचिदात्ममात्रबुधेस्तत्त्वज्ञानत्वात् ॥ तदेवमस्ति फलमेति ॥ उभयपरांशां डि
त्यत्रोपपत्तिर्या ॥ ३-शांडिल्य आचार्यस्तु उभयपरांशमेवमन्यते कुतः ॥ शब्दो हि वेदस्तथा ब्रूते ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानि शांत उपासीतित्युपक्रम्य एष उ आत्मा तद्द्वयमेतद्ब्रह्मैतत्तमितः प्रेत्यामिसंभावितास्मीति ॥ यस्य स्या
दधानविचिकित्सास्तीति ॥ अस्मास्तु शांडिल्यः शांडिल्य इति विचिकित्स्य तदुभयविषयविदो ब्रह्माभिप्रायल
क्षणप्रेममस्ति जन्यब्रह्मसप्तव फलत्वमाह ॥ प्रवृत्तप्रावाहणिरकामयते निवृत्तपूर्वपूर्वशांडिल्यार्थत्वां न नित्या ॥ राम
नित्यसंयोगविरोधः वस्तुतो वेदस्य सगवेत्कलकत्वमेव ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वं कर्तुं न चः सामानि जज्ञिरे ॥ छंदां
सिजज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायतेत्यदि श्रुतिरुपपत्तिश्च सवति ब्रह्मखलु परमेश्वर्यवत्तया श्रुतं जीवे
षतया च तया च श्रुती ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जाता निजीवन्ति ये स्य यत्पिसंविशति तद्दिजिज्ञास

राम

१२

योगीतस्माद्योगीमवार्जुन ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेरांतरात्मना ॥ अध्यावां भजते यो मां समेयुक्ततमो मत इति ॥ अ
त्र विशेषणानां तप आधीनामाधिक्यनिबन्धनं विशेषाणां माधिक्यकमादिति ज्ञेयं ॥ नखल्वंगस्य मुख्यादाधि
क्यमुपपद्यते ॥ तस्माद्भक्तिः प्रधानं ॥ सुत्यर्थेनापि तदुपपत्तिपरिहारार्थं पठति ॥ प्रश्ननिरूपणात्प्यामाधिक्य
सिद्धेः ॥ अत्र कृत्स्नोपि द्वादशाध्याय उदाहरणं ॥ एवं सततयुक्तो यो मत्कास्त्वापर्युपासते ॥ ये चाथक्षरमव्यक्तं ते
षां के योगवित्तमा इति प्रश्नः सर्वत्र गमचित्यं च कूटस्थमचलध्रुवं ॥ स नियमं द्रियग्रामं सर्वत्र समबुधयः ॥ ते प्रा
प्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ क्लेशाधिकतरेस्तेषां मव्यक्तासक्तचेतसां ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखदेहवद्विरवा
यते ॥ अनन्येनैव योगेन माध्यायं त उपासते ॥ तेषां महसमुधर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥ सवाभिर्चिरात्पार्थमु
प्यावेशितचेतसामिति निरूपणात्तात्प्यां सक्तः प्राधान्यसिद्धेः ॥ नार्थवादत्वमायाति प्रभेनिरूपणहि निर्णयार्थ
प्रसिद्धः ॥ नस्तत्त्वार्थमिति ॥ केवलागानुष्ठानेन क्लेशाधिक्यमेवेति अध्यात्मसंगाद्वक्तेः ॥ अध्यात्मपत्वशंकापित्या

शां० सू०

॥१३॥

दितिचेनकर्तृत्वादेः परमेश्वरस्य स्वाभाव्यात् ॥ न चैवं केशादिवन्हेरुष्णस्वाभाव्यमन्यथाभवति ॥ तस्मादस्वाभा-
विकत्वमुपाधिरिति ॥ अतएव दर्पणादिप्रतिफलितविंबेसास्वतिमालिन्यादिबाधे पितृत्तप्रकाशादिस्वभावस्या-
विरोध एवेति ॥ ननु परमेश्वरस्य सत्यमैश्वर्यं यत्तु विधिमस्ति ॥ जीवानां तु कथमागतुकः केशादिरित्यत्र हेतुमा-
ह ॥ अप्रतिविध्यं परमेश्वर्यमद्वावाचनेनैवमितरेषां ॥ न हि कस्यामपि श्रुतौ परमेश्वर्यप्रतिषिध्यमस्ति ॥ येन प्र-
त्ययं नमपि बाधितं स्यात् ॥ प्रत्युत सः स्वसंकल्प इत्यादिना तस्य स्वाभाव्यमवगम्यते ॥ न च जीवस्यैव प्रतीतध-
र्मत्यागकारणमस्ति ॥ सदैवं श्वरत्वात् ॥ सदैवमुक्तत्वात् ॥ तदितरेषां तु जीवानां नैवं स्वाभाविकः केशादिकस्मा-
त्तद्वात् ॥ श्रूयते हि परज्योतिरूपसंयधैरेव रूपेणापि निष्पद्येत इत्यादितच्च स्वभावत्वेनोपपद्येत ॥ उप-
पद्येतामिदं हि परस्य केशादिस्वभावस्यात् ॥ न चैवं तस्माद्द्वयस्वभावलेख्यतामुक्त्यन्यथानुपपत्त्यापि जीवाना-
मोपाधिकी संसृतिरिति ॥ यद्यपि परस्यापि मायोपाधिकमैश्वर्यं तथापि तदुपाधेः कदापि नात्यंतलयजीवो

राप्र

१३

पाधिबुधीनां तु परमैको सत्यामत्यंतलय एव ॥ न हि भगवतो मायाशक्तिः क्षीयते जीवानां मनंतत्वेन तत्संसारतद्भुज-
नाद्यर्थभगवतः प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति ॥ एवंतदो ध्यायती विलेलायवती वित्यादिश्रुतिः ॥ अथात आदेशो नैति नैत्या-
दिश्रुतिश्च ॥ सर्वमस्ते किमिति चेन्नैवं बुद्धानेत्यात् ॥ अथ क्रमशो मुक्त्या वापि यदा सर्वबुधीनां विलयस्तदा परोपा-
धेः स्थितौ प्रयोजनाभावात्तस्याप्यत्यंतलये किंकर्तव्यमैश्वर्यं स्वभाव इति चेन्नैवं भवति ॥ जीवोपाधिभूतानामनंत-
त्वात् तादृशकाल एव नास्तीति युक्तमैश्वर्यं ॥ न च प्रागभावाः प्रतियोगिजनकाः स्तत्त्वादित्येतावतोपि कालस्त-
थाविधः सिध्यति अथैकदा सर्वजनितप्रतियोगिन इति चेन्न ॥ अप्रयोजकत्वात् ॥ सर्वकार्यभूतकालानुमान-
त्वत्यततर्कभूत अन्यथा सर्वप्रागभावाः कदाचिदजनितप्रयोगिन इत्यनुमानेन ध्वंसानधिकरणमात्राकालः
सिध्येत् ॥ अथाहमेवमुक्तस्यामिति धियामुक्तावयत्नप्रसंग इति चेत्फलानि श्रूयेद्युपायतानि श्रूयेन तस्माधने प्र-
वृत्तिरस्तु प्रत्युत सर्वमुक्तिनिश्चये तत्त एवामुक्तिप्रसंग उपदानकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं यदि परस्य साहजिकतदा

शां० सू०

॥१४॥

विकारित्वमेव प्राप्तं ॥ मदादिवदित्युत उच्यते ॥ प्रकृतिरंतरादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तनात् ॥ प्रकृतिर्नामजडका
र्यमत्रोपादाननुत्पत्त्यस्फुरणरूपसतया प्रकृत्यनुगतत्वेन तु परस्य कर्तृत्वादि ॥ न च प्रकृतिरेव सतेति वक्तुं शक्य
ते ॥ जीवानामसंगेत्वं प्रसंगात् ॥ तेषां प्रकृतेः परत्वात् ॥ तस्मात्प्रकृतिलक्षणा मायामंतरालीकृत्य परस्य कर्तृत्वा
दि स्वाभाव्यमिति न विकार्यता ॥ न हि मायया सृजन्मायावीमायावीकार्यो भवति ॥ यद्यपि तादात्म्यकार्यत्वे मे
व विकार्यत्वं ॥ तच्च वर्तत एव तथापि क्षीरादिव न स्वरूपपरिवर्तनेन विकार्यत्वयद्वा स्वाधिकविकाराहेतुत्वेन घ
टप्रतिदंडादिवदविकार्यमस्ति तदेवोक्तं प्रकृत्यंतरालादिति ॥ ननु मायोपादानत्वे मायायामेव जगत्प्रतिष्ठितं
कथं तर्हि तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति श्रुत्या जगत्तत्र प्रतिष्ठा प्रतिपाद्यत इत्यत्रोत्तरं ॥ तत्प्रतिष्ठा गृह्यपीठवत् ॥
तस्मिन् ब्रह्मण्यपि विकारप्रतिष्ठानमविरूढं गृह्यपीठवत् ॥ यथा गृहमध्यस्थपीठस्थितो पिण्डहेतिष्ठति पीठे
तिष्ठतीति व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ननु तर्हि प्रकृत्येव ॥ ब्रह्मान्यथा सिद्धमस्तु तेत्युच्यते ॥ मिथोपेक्षया दुसयं

राम

३४

स्वेति ॥ तथा ममेवांशो जीवल्लोके जीवभूतः स वा तन इति च तत्र किंकस्योपमर्दकं ॥ तस्मात्तत्त्वमस्यादिवान्येनोभय
बोधनमेवोपपत्तिरिति ॥ वैषम्यादसिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञानवैशिष्ट्यात् ॥ ननु स य विषयमेव न सिध्यति ॥ वैषम्य
मात्विषमं हि जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टतदेकर्तृत्वादिवैशिष्ट्यज्ञानमिति चेन्न ॥ यथा सोऽयं देवदत्तः सोऽहमित्यादिप्रत्य
भिज्ञावदेकविशिष्टपरवैशिष्ट्यमंतरेण समानाधिकरण्यस्वरूपा भेदांशो गोचरकत्वेन तदुपपत्तेः ॥ विशिष्टवै
शिष्ट्यबुद्धेरीत्यगिकत्वात् ॥ अथ विशेषमात्रलक्षणया स्वरूपा भेदोपस्थितिरिति मत्तं ॥ तत्र लक्षणया बोधस्थजघ
न्यत्वात् ॥ लक्ष्योपस्थिताववेच्छदकोपस्थितिहेतुत्वसत्वाच्च ॥ अन्यथा कदाचिदवच्छेदकमंतरेणापिशक्यमस्ति त
वेदित्यास्तातावत् ॥ न च किंष्टः परस्यादनंतरा विशेषात् ॥ न चैवं सति जीवोपाधिकेऽंशादिमत्त्वमपि परमेश्वरप्र
सज्येतेति वक्तुं शक्यं ॥ उक्ता भेदबुध्यन्तरं केशदेरात्मसंबधित्वरूपविशेषनिर्णयादिति ॥ ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वा
भाव्यात् ॥ न चैवं केशादिवदैश्वर्यं कर्तृत्वादिलक्षणं परमेश्वरस्य बोध्यते ॥ वैषम्यस्यात्मनः प्रतीतत्वात् ॥ केशावदि

शांति०

॥१५॥

स्वल्पसौम्येवंस्थादसतःसज्जायतेतिश्रुतिः॥कार्यसत्त्वेनकारणसतीवदंतिसर्वसत्तामाह॥नानृतत्वंअस्तितुस माच
वदाभागवतीसृष्टिःसादृश्यसहकार्यपेक्षाचेतनकृतासृष्टित्वात्॥मायिकसृष्टिबद्धिदिप्ति॥नचादृष्टादिमिरर्था
तर॥एकज्ञातयेपेक्षायांलाघवात्सोगतत्साधनेतरेष्वदृष्टहेतुतायांमानाभावाच्च॥एवंसर्वकार्येषुमिथ्याव्य
भिचारादेकनित्यसहकारिराक्तिसिद्धिस्तदेवातरानेककल्पनेफलमुखमिति नगौरवायेतिविस्तरोस्यतृतीय
इतिगताप्रासंगिकीचेचाप्रकृतिमनुसरति॥तत्परिशुद्धिश्चगम्यालोकबहिर्गोच्यः॥यद्यपिज्ञानामीछामी
तिवत्॥अहंभजेहमनुरज्यइत्येवमादिनाप्रत्यक्षगम्येवमक्तिस्तथापितस्मादृष्टतरसंस्कारवैशिष्ट्यलक्षणापरि राम
शुद्धिर्नप्रत्यक्षतौणिर्णेतुप्रत्येवाक्यतेज्ञानप्रामाण्यवत्॥तस्मान्ननिर्णयोऽलोकवज्ञातलिंगेस्यएव॥यथालोकेनु
रागतारतम्यंतत्कथादावशुपुलकादिविकारैरनुमीयतेतद्वत्॥नकेवलंलोकवल्लिंगानिसर्वातिमहषणंस्मृ ३५
तिस्योपितानिलिंगानिबाहुल्येनलक्ष्यंतइत्याह॥समानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सा महिमरम्याति

तदर्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्वाप्रातिकूल्यादीनिचस्मरणोभ्योबाहुल्यात्॥यथाजुनस्यसंमानं॥प्रत्युस्था
नतुल्लुप्यस्यसर्वावस्थाधनजयः॥नलंघयतिधर्ममाप्रेम्यात्ततथाचसर्वदेति॥बहुप्रीतिर्यथेद्वाकोःपक्षपाते
नतनामिष्टगेपमेचतदृशि॥बभारमेघेवर्णेचबहुमानमतिनृपः॥प्रीतिर्यथाविदुरस्य॥यानःप्रीतिःपुष्कराह
त्वदर्शनसमुद्रावासाकिमारव्यायतेतुस्थमंतरात्माहिदेहितां॥विरहोयथागोपीनो॥गुरूणामग्रतोवक्तुं किं ब्रवी
मिननःसमं॥गुरवःकिंकरिष्यतिदग्धानांविरहाग्निना॥इतरविचिकित्सायथान्वेतदीपनिवासिनानोरददर्श
नेपिविघ्नबुद्धिःयथाचोपमन्योअपिकीटपतंगोवाभवेयशंकराज्ञया॥नतुशक्रत्वयादत्तंत्रैलोक्यमपिकामये॥
महिमरुधौअधायमस्ययथानरेकेपच्यमानस्तुयमेनपरिभाषितःकिंत्वयानांर्चितोदेवःकेशवःकेशनावानः॥
स्वपुरुषमस्मिबीक्ष्यपाशहस्तंवदतियमःकिलतस्यकर्णमूलं॥परिहरमधुमथनप्रपन्नाअमरहमन्यनृणानवे
ष्टवानां॥तदर्थप्राणस्थितिर्यथाहूमतः॥तेनैवचोक्तं॥यावद्भामकथालोकेतावत्प्राणाव्यभिचर्यमिहमिति॥अ

शां० सू०
॥३६॥

यवाकृतकृत्यातामपिनारदादीनांतदेकाराधनाद्यं प्राणाधारणं ॥ अतएव श्रुतिः ॥ यं सर्वदेवानमंति मुमुक्षुर्ब्रह्म
वादिनश्चेति ॥ तदीयतामावस्कृत्व सौरुपरिचरस्य ॥ आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ॥ एतद्वाचं गतं सर्वं
मितितल्लेखते सदेति ॥ सर्वश्रुतेषु तद्वाचं यथा ॥ प्रल्हादस्य प्रसिद्धः ॥ उक्तं च तेनैव ॥ तस्मात्सर्वेषु श्रुतेषु शक्तिरव्य
मिचारिणी ॥ कर्तव्या पंडितैर्ज्ञात्वा सर्वश्रुतमयं हरिमिति ॥ तस्मिन्नेवाति कूल्यं यथा हंतुमागते पिभगवति श्रीगो
तेनाक्तं ॥ एतद्देवेश जगन्निवास नमोऽस्ते शार्ङ्गगदारिपाणे ॥ प्रसक्त्यमोपालय लोकनाथ रथांगपाणे द्रुतवी
यसंख्ये ॥ आदिशब्दादुधवाक्ररादिचेष्टितान्यपि दृष्टव्यानि ॥ यद्यपि द्वेषप्रतिपक्षमावादित्यत्रेदमुक्तं ॥ तथापि राम
तत्र रागलिङ्गत्वेन ॥ अत्र बहुशक्तिपरिशुद्धिलिङ्गतयेति विशेष इति ॥ ननु स्वामिष्वनुरागिणांतदनुग्राहत्वात् तस्य
वत्तद्देवैर्थादयोऽसंवर्तितेऽपि किंलिङ्गानि नेत्याह ॥ देवादयस्तु नैव ॥ तदसंभवादेव यथा कृतं गवता देवाय नूनं ॥
नक्रोद्यो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः ॥ भवेति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इति ॥ अशुपालस्य तु देवा

राम
३६

ब्रह्मप्रकृतिश्चोभयमपिकारणं परस्परमचेतनचेतनाभ्यां स्वज्ञानाय स्वशक्तिविषयाय चोपेक्षितत्वात् किं
कस्योपेक्षकमिति इदानीं स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाय पदार्थसकलनमुच्यते ॥ चैत्यचित्तोर्न तृतीयं ॥ चैत्याप्रकृतिः
विद्वत्तयोर्न तृतीयमर्थोयमत्रेत्यर्थः ननु तृतीयमिति धियां चोद्यत इति चेदयमर्थः ब्रह्मस्मिन्नेवात्तत्त्वं प्रकृति
स्मिन्नेचेत्तयत्वं निषिध्यते इति अथ प्रकृतिपुरुषयोरसंबन्धे सर्वकार्यविलोपः संबन्धेतु स एव तृतीय इत्यत आह ॥
युक्तौ च संपरायात् ॥ मिथ इत्यनुवर्तते तौ प्रकृतिपुरुषौ बुद्धिस्थौ परस्परप्रतिसंबन्धस्वरूपौ नत्वा गंतुकं कश्चित् ॥
कस्मात्संपरायात् ॥ अनादित्वादेव तथा च गीतासु ॥ प्रकृतिपुरुषश्चैव विध्यनादी उभावपीति अनाद्यसंबन्धांतर
मस्त्विति चेन्न जजडाजडाविकल्पेन तयोरनन्यत्वादिति ॥ ननु प्रकृतिर्मिथ्यैव मायारूपात्वात् तस्याः माया तु प्रकृतिवि
द्यात्मा यिनंतु महेश्वरमित्यादि श्रुतिष्यः तथा च कथं वेद्यपदार्थ इत्यत आह ॥ शक्तित्वान्नान्तर्बन्धः ॥ वेद्यप्रधानं
नान्तर्बन्धमिथ्याभावितुमर्हति कुतः शक्तित्वादेव ॥ नहि मायावीमाया शक्तिविना गंडूकस्येव सवति ॥ किंच कुतस्तु

शा०सू०

॥३७॥

वरभक्तिं जनयित्वा जन्माभावात् फलाय भवति ॥ न स्मात्मा दुर्भावाभावात् पुनर्गोचरत्वं परभक्तेः शब्दादेवाद्यगम्यते ॥ तच्च दि-
व्यस्वरातिमात्रेणैवात्मा ॥ जन्मकर्मचमेदिव्यमित्यत्र किं दिव्यत्वं न धर्मयोगाभावात् ॥ तस्मिन् न दृष्टा सिद्धेः नापि दिवि
मयत्वं मूलोक्तजन्मन्यव्याप्तेः किंतु जीवशरीरं वनं मूलोपादानकत्वं ॥ अपितु स्वमायाशक्तिरुक्तत्वं ॥ अतएव मोक्षधर्मेना-
रदं प्रतिपन्नं गवद्वाक्यं ॥ मायैषा हि मया स्पृष्टाय न मां पश्य सिनारदेति ॥ तथा गीयते ॥ अजोऽपि संनव्ययात्मा स तामीश्वरोऽपि
संन ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संसेवामियुगेयुगे इति ॥ न चासौ तिकत्वे शरीरत्वव्याघातः भोगाय तने सौ तिकत्वं नियमा-
त् ॥ अथ भोगाय तनत्वं मेव शरीरत्वमिति चेन्न चेष्टाश्रयस्य तत्वे लाघवात् ॥ चेष्टात्वं तु क्रियागतो जीति विशेषः ॥ न च-
क्रियैव चेष्टा मृतशरीरक्रियायां तद्व्यवहारापत्तेः न च साक्षात् प्रयत्नजक्रियात्वमेव चेष्टात्वं ॥ घटादावपि चेष्टा इति व्यवहा-
रप्रसंगात् सर्वक्रियायाः साक्षात्परमेस्वरप्रयत्नजन्यत्वात् ॥ एवं च परमेश्वरशरीरे बोध्यमाने तच्छरीरे चेष्टा सिद्धिर्नि-
त्यास्तां तावदिति न च तत्त्वाधिक्यं ॥ तच्छरीरस्य ब्रह्मांडानुपादाननया घटादिव दत्तत्वाभावात् ॥ इन्द्रियाप्रकृतित्वाच्च ॥ न

राम

१७

नुस्वतः प्रयोजनाभावे कथं प्रवर्तत इत्यपेक्षया माह ॥ मुख्यं तस्य हि कारुण्यं ॥ लोके हि निरुपाधिदुःखप्रहाणाय प्रवृत्ते
षु कारुणिकव्यपदेशः ॥ न चासौ मुख्यरूपाजन्यदुःखहानाय पुण्यार्थं चापि अंततः प्रवृत्तेर्निरुपाधित्वं संभवति ॥ नापि
परदुःखप्रहाणमात्रप्रवृत्तेस्तथा ॥ धनाध्युपाधियुक्ते तद्व्यवहृतेः किंतु निरुपाधिपरकेशनाशिनो भगवत एव मुख्यं
कारुण्यं ॥ तत्कृत एवान्यः प्रयोजनार्थिषु कारुण्यव्यवहारो गौण इति ॥ तस्माज्जननीयादृष्टमयेत्यस्वकारुण्यात् प्रवृ-
त्तिरिति ॥ ननु नराणां च नराधिप इत्यादि न विभूतीनामपि भगवद्भूषकथनाद्वाजाधिपत्तेरपि मुक्तिस्त्यादित्यत आह ॥
प्रणित्वान्न विभूतिषु ॥ जीवोपाध्यनवच्छिन्नविषयैव पराभक्तिः ननु प्राणाधिजीवोपाधियुक्तेषु नराधिषु भक्तिर्मुक्तिफ-
लेति ॥ ॥ घृतराजसेवयोः प्रतिषेधाच्च ॥ धर्मशास्त्रेषु घृतराजसेवयोः प्रतिषेधः स्मर्यते परमेश्वरं तु तं न स्यादिति
॥ वासुदेवपीति चेन्न कारमात्रत्वात् ॥ ननु दृष्टीनां वासुदेवोऽस्मीति विभूतिषु श्रुतिस्तथा च राजादिवत्सोऽप्यभजनीय
एव स्यादिति चेन्न ॥ परब्रह्मण एव ब्रह्माकारमात्रत्वात् ॥ यथा ह पाराशरः ॥ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते

शां० सू०

॥१८॥

॥ यत्रावतीर्णविष्णवाक्यं परं ब्रह्म निरा निरा कृतीति जीवत्वे तं न स्यादिति ॥ प्रत्यक्षिज्ञानाच्च ॥ वासुदेवविषये परब्रह्म
प्रत्यक्षिज्ञानं च श्रूयते ॥ ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ॥ सर्वभूतस्य मेकं नारायणं कारणं रूपं मकारणं च
रब्रह्मस्वरूपमिति ॥ स्मर्यते च ॥ प्रत्यक्षिज्ञायथाप्रलये दृष्टानुभावेन युधिष्ठिरं प्रति माकंडे येनोक्तं ॥ येऽसदेवो मया
दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ॥ स एव पुरुष व्याघ्रः प्रबद्धीते जनार्दन इति तथा तयोस्मिरथ दृश्यो भगवानिति श्रुत्वा ज
नमेजयेनाभिहितं ॥ तपसा सो दृश्यो हि भगवान्लोक पूजितः ॥ तं दृष्ट्वंतस्ते साक्षा श्रीवत्सां कविष्मृषणमिति ॥ च
कारात इहे पुरुषे लस्मरणं लिङ्गात् ॥ तर्हि विष्णुतिष्ठतर्कं तनंतत्राह ॥ दृष्टिषु श्रेष्ठेन तत् ॥ आदित्यानामहं विष्णु
रित्यादौ तेषु श्रेष्ठत्वं परमेश्वरस्येवेति दृष्टिमात्रार्थं विष्णुतिष्ठतर्कं ॥ तच्च वादिवेपि दृष्टिषु श्रेष्ठत्वमित्येतावन्मात्र
दृष्टिविधानार्थं विष्णुतिष्ठतर्कं वासुदेवकीर्तनमिति ॥ एवं सिद्धेषु च ॥ एवमेव न प्रकोरेण वासुदेववत्परब्रह्मलिङ्गतया
प्रसिद्धेषु वराह नृसिंहकामनरामभद्रादिषु भक्तिरपि मुक्तिफलेति बोध्यं ॥ यद्वा एव ब्रह्मलिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु

राम

१८

त्प्रमाणं तत्परभक्तिस्ततो मुक्तिरित्येव क्रम इति ॥ अथ प्रायशो भगवतो वतारविषयाण्येव लिङ्गानि तानि स्मर्यते ॥ ब्र
ह्मज्ञानतत्त्वात् ॥ पूर्णविषयतैव युक्तेति संशये सिद्धांतमाह ॥ तद्वाक्यशेषात्प्रादुर्भावविषया ॥ सापराभक्तिः प्रा
दुर्भावविषया भवति कस्मादिदं ज्ञायते वाक्यशेषात् ॥ देवां देवयजोयांति भद्रतायांति मामपि इति प्रतिज्ञाना
र्थं स्थिरीकरणाय देवतांतरभक्तिनिदायां वाक्यशेषो भवति ॥ यो यो यायांतनु सक्त अध्याचितुमिच्छति ॥ तस्य त
स्याचलां प्रधातामेव विधेदधाम्यहमिति ॥ तत्र यो यो यायां सक्त इत्येतावतोक्तार्थं सिद्धौ तनुपयंतनिर्देशादुक्तेस्त
न्वात्मविषयतात्पर्यमुनीयते ॥ प्रकरणं च सक्तेरेवेति ॥ जन्मकर्मविदश्चाजन्मने शब्दात् ॥ जन्मशरीरावेनामृतवे
दप्रणयनैर्देवसक्तदर्शनादिकार्या भगवतः शरीरवियहः ॥ कर्मचवेदप्रणयनादितत्त्ववेदिनो जन्मासावकला
या ॥ शब्दो भवति ॥ यथा ॥ जन्मकर्मचमेदिव्यमेवं यो वेति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मनेति मामेति सोऽर्जुनेति ॥ न च
जन्मकर्मवेदनस्य साक्षादमृतत्वफलमुपपद्यते किंतु उद्धृतमनोमालिन्यादिनिवृत्तिद्वारा तद्विशिष्टपरमेश्वरगो

शा० सू०

॥३९॥

तुल्यमज्ञातं ज्ञायते ॥ मङ्गलायां तिमामपीति आदिना सप्तमे एव तत्तापनस्यापि प्राप्तत्वात् ॥ किंतु परमते किंचिद्भूतानां न सा
धनाकांक्षया कीर्तनादिकमेवोपक्रांतं ॥ सक्तिराद्येन गौणवृत्त्या तृतीयांतेन निर्दिश्य परमजनसाधनत्वं तेषु विधीयत
इत्यत्रार्थवादाकांक्षायामयिते तेषु चाथहमिति पञ्चात्रान्वयः ॥ अन्यथा सत्स्योत्तजनं तेन च मयि स्थितिरिति वाक्यंति
द्यत्त ॥ कीर्तनादिषु सत्सि साधनत्वेनायुर्ध्वमिति वड् क्तिराद्ये गौणः शक्यः संस्कारेषु स्रग्दति ॥ यद्वा सज्यते मे भिरि
ति व्युत्पत्त्या तासु सक्तिराद्युद्दिहत् ॥ अथवा चतुर्विधा सज्जते मामिति सजनगणपाठात् ॥ स्थिबत् ॥ उदाराः सर्व एव
ते इत्योदार्यगुणो मोगाद्गौणत्वमिति ॥ ॥ रागार्थप्रकीर्तिसाहचर्याच्चेतरेषां ॥ ॥ एवं हि श्रुतं ॥ स्थाने तृषी के शतव
प्रकीर्त्या जगत्प्रहृद्यदनु रज्यते चेति तत्र साक्षाद्देवानुरागार्थत्वं कीर्तनस्य श्रुतं ॥ तस्माह च यत्सततं कीर्तयतो मां यतंत
श्रव्यादिना कोनामपि तदेव फलमिति ॥ ॥ अंतराले तु शेषास्थिरुपास्थादौ च ब्रह्मकांडत्वात् ॥ सज्जत्यनन्यमनसो ज्ञा
त्वा भूतादिमव्ययं ॥ ये सज्जंति त्तु मां सत्स्यामयिते तेषु चाथहमि त्येतयो रंतराले गौणसक्तयः श्रुताः परमसत्स्यो गानि सव

राम

१९

ति ॥ परमसक्ति संदेशादेवेति भावः ॥ ता यथा ॥ सततं कीर्तयतो मां यतंतं श्रद्धाव्रताः ॥ नमस्यंतं श्रमां सत्स्यानित्ययुक्ता उपा
सते ॥ ज्ञानयेत्तेन चाथ न्येयजतो मां मुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखमिति ॥ तथा नन्याश्चितयतो मां ये ज
नाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमिति ॥ तथा यांति देवव्रता देवान् नित्यं न्यांति पितृव्रताः ॥ भूता
न्यांति भूते ज्यायांति मघाजितो विमां ॥ पत्रपुष्पफलतोययो मे सत्स्य प्रयच्छति ॥ तदहं सत्स्य पत्तम श्नामि प्रयतं
न इति ॥ तथा यत्करोषियदश्नामियज्जुहोषितदासियत् ॥ यत्तपस्यसि कौतयेतत्कुरु छेमदर्पणं ॥ शुभाशुभफलैरेव
मोक्षमेकमबंधनैरिति तत्र नाम्ना सिधानं कीर्तनं ॥ सत्स्यर्थयत्नश्चात्र लौकिकोत्थगता प्रस्तावा दुक्तः दृढव्रतत्वं मङ्गल्ये
कादुश्युपवासाधनुष्ठानं ॥ नमस्कारस्वस्यापकर्षबोधक करद्वारः संयोगादिव्यापारः ज्ञानयत्नश्च द्विविधः श्रुत्यगो
पमिदेन एकत्वपृथक्त्वविषयतया ॥ तस्मात्त्र चिंतात्वं तु ध्यानं अनुस्मृतिश्च यागः पूजा सगवंतमुद्दिश्य पत्रादिदानं च ॥ तथा
विहितनिषिद्धसर्वकर्मणां परमेश्वरसमर्पणमिति ॥ न केवलं मेतान्यंगानि किंतु मनोव्रत्तेत्युपासीत ॥ आदित्यानामहं

शां०सू०

॥२०॥

विष्णुरित्याद्युपासनादिशब्दकवली कृतान्यपि सक्तिसाधनानि कुतो ब्रह्मकांडस्य सर्वस्यापि सक्तितत्त्वाधनप्रतिपा
दकत्वादिति ॥ तास्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥ तास्योगोपासक्तिस्यः पावित्र्यमंतः करणमालिन्यहेतुदुरितक्षयप्रवहारं ॥
कुतः पवित्रमिदमुत्तममित्युपक्रमात् ॥ सत्केरंतः करणधर्मत्वात् पावित्र्यस्यांतरंगत्वादिति ॥ तास्य प्रधानयोगात्कला
धिक्यमेके ॥ तासु कीर्तनादिषु यो मत्तया प्रयच्छति नमस्यतश्च मां सत्केत्याद्यादौ प्रकरणादिसिद्धांगभावेषु पुन-
र्भक्तिसंयोगकथनं प्रवृत्तसर्त्तनांतदनुष्ठाने फलाधिक्यार्थमेवेत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥ नाम्नेति जैमिनिः सप्तवात्
जैमिनिराचार्यस्तु तासु गौणत्वसिद्धेः इयेनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यादाविव सत्तया कीर्तनेन सत्तया यजनेन च परमसक्तिं
साधयेदिति ॥ सामानाधिकरण्यसप्तवां नाम सप्तवेनान्यार्थमन्यते न फलांतरार्थगौरवादिति सावः ॥ ॥ अत्रांग
प्रयोगानां तथाकामसंभवो गृहादिवत् ॥ कीर्तननमस्यादीनां सहानुष्ठानमेकैकेन ॥ विनापि धर्मेणवानुष्ठानमिति
त्रयः पक्षाः ॥ तत्राद्येकस्य विदनुष्ठाने च न्येषां निष्कलत्वप्रसंगात् ॥ द्वितीये विकल्पप्राप्तावर्थे कथनियमस्यात् ॥ तृती

राम

२०

रुद्राणां शंकरश्चास्मीत्यादिविष्णुत्मात्मसु श्रेष्ठ्यमात्रं दृष्टिर्मतव्या ॥ उक्तं च वाराहे ॥ विष्णुरुद्रांतरंब्रूयात्तयः श्रीगौर्यं
तरंतया ॥ तद्भांतिकानां मूर्खाणां वाक्यं शास्त्रविगहितमिति ॥ शंकरस्य ब्रह्मलिङ्गेश्रुतिस्मृत्यादौ बहुलमुपलभ्यत इ
ति ॥ ॥ इति श्रीस्वप्नेश्वराचार्यवि० द्वितीयाध्यायस्य प्रथमान्हिकं ॥ ॥ उक्तौ दृष्टौ पकारको ज्ञानयोगो संप्रतिप्र
तिबंधकदुरितक्षयमुखेनापवगवित्योगोपासक्त्युच्यन्ते ॥ सत्तया सजनोपसंहाराद्गौण्यपरायैतद्येतुत्वात् ॥
सजत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा स्मृतादिमव्ययमित्यनेन नवमाध्यायप्रतिपादितपरमसक्तिमनुद्यतस्य श्वाहीतं ॥ सततकी
र्तयंतो मां यततश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यतश्च मां सत्तयानित्ययुक्ता उपासत इत्यादितस्य श्वाधे सजंति तु मां सत्तयामयिते
तेषु चायहमिति तदुपसंहारः ततस्तत्र न चित्रयाय च जेतति वत्सामानाधिकरण्येन सक्तिनाम्ना सजनेन फलं सा
वयेदित्यर्थः ॥ एकसक्तिर्विशिष्टतइत्यादौ सगबड्कौ सक्तिश्च दृश्यप्रयुक्तत्वेन संज्ञाप्राप्तेः सक्ति सजनयोरेकाय
त्वाच्च ॥ नायत्र परमसक्तिः फलभावनया विधीयते ॥ तस्याः कृत्यसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् ॥ नचापितस्याः निश्चयसह

शां० सू०

॥२१॥

त्यादितथाकालादित्तमपिकश्चिद्वलं ॥ यथाध्यायं कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरे च यत् ॥ यदा प्रोक्तं तदा प्रोक्तं कलौ सं
कीर्त्य केशवमित्यादिकं न च व्यभिचारः बलवत्प्रत्येकाजन्यसक्तिप्रतीकीर्तनत्वादिना हेतुत्वादिति ॥ ननु कीर्तनाद्यांतरा
लिकानां सर्वेषामेव पावित्र्यद्वारमुत्तमेषां चिद्वन्यदर्पीत्यत आह ॥ ॥ अवधोर्पणमस्य मुखं ॥ सगवत्यपि शुभाशुभक
र्मणां स्वफलाजननलक्षणबंधासावएव द्वारं ॥ यथा कृतशुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे ॥ कर्मबंधनैरिति ॥ अर्पणमंत्रो विपु
राणां तरे ॥ कामतो कामतो वापियत्करोमि शुभाशुभं ॥ तत्सर्वं त्वयि सन्यस्वं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति न चैवं स्वातंत्र्य
प्रसंगः ॥ तत्करणबलेन वा पाचरणासावस्यापि तदंगत्वात् ॥ यथा स्मृतिः ॥ न वेद बलमाश्रित्य पापकर्म रतिर्न वेदि
त्यादि ॥ तस्मात्पावित्र्यतदितरविषयमेवेति ॥ अत्र शुभकर्मसांश्रमविहितनित्यनैमित्तिकात्मकबोध्यं ॥ सम्यगाश्र
मपरिपालनाद्भूतलोकादिः फलं तस्मात्सौमुक्तये विलंबस्यादिति बंधः ब्रह्मण्यर्पिते तु तत्प्रसिद्धिः ॥ एवं कर्मर्पणा
ज्ञानकृतकाम्यफलयोरपि यथादर्पणे फलासावएवेति ॥ अथ गोपीधेवविशेषश्चित्येतत्तत्र श्रुतिस्मृतिमध्येय

राम

२१

त्वरूपमुच्येत येषां तरादित्येहिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्च श्रुः हिरण्यकेश इत्यादि ॥ तथा ध्येयः सदा सवित्रेव
मादितत्र किमेवं वेधेन ध्याननियमः पूर्णप्रादुर्भावादौ वा ॥ अथाश्रुतेष्वपीति ॥ तत्र ध्येयः स्वरूपश्रवणानियमप्रा
प्ता उच्यते ॥ ॥ ध्याननियमस्तु दृष्टः सौकर्येति ॥ ध्यान ध्येयनियमकथनं दृष्टार्थं नानाविषयत्वेन चित्तविशेषसंभवात् ॥ त
स्मात्सौकर्यार्थमेव तत्कथनं हेतुं ॥ अदृष्टार्थं विकल्पादिप्रसंगात् ॥ तस्माद्यथाश्रुतेषु व्यवस्था ॥ अतएव गोपीनां विष्णु
पालादेश्च तन्निमग्नतरेणैव ध्यानदुर्लभफलमुपलब्धमिति ॥ उद्यद्भिः पूजायामेव प्रयुक्तः ॥ कुतो ज्ञायते विष्णुं पूजयेदि
त्यादिना नित्यकाम्यपूजात्तादर्थ्ये विहिता ॥ तस्याः परमस्य गत्व मात्रं मात्रं विधीयते ॥ न तादर्थ्यं ॥ इतरयागानां तु न ता
दर्थ्यं श्रुतं ॥ तेषामीश्वरो दृश्यकत्वं सक्तिसंयोगश्चास्य विधातव्यमिति वाक्यभेदस्यात् ॥ अथ विष्णवे उरुक्रमायस्
त्तचरुमित्यादिविहितस्य सक्तिसंयोगोऽस्त्विति चेत्सत्यं काम्यानां तत्फलं नैव निराकांक्षत्वात् ॥ जीवनमात्रनिमित्तक
नित्यपूजायास्तु सक्तिसंयोगविधौ बाधकाभावात् ॥ नित्यत्वेन सततोपस्थितिलाघवाच्चित्ति अतएव माह धर्महि

शां० सू०

॥२२॥

सायुक्तधर्मनिष्ठायां सर्वकर्मस्वहिंसाहिधर्मोयमनुरब्रवीत् ॥ कामरागबहिर्बेद्यांननिघ्नंतिपशून्नराः ॥ विष्णुमेवास्मिजा
नंतिधर्मादेवयजंति ॥ पायसैः सुमनोऽसिञ्चन्तथापियजनंस्मृतमिति ॥ ॥ अथ पूजाप्रस्तावार्द्धधिकरणत्रयं ॥ ॥
पादोदकं तु पाद्यमव्यासेः ॥ ॥ एवं स्मर्यते ॥ गंगाप्रयागगयापुष्परनेमिषाणि पुण्यामिकुरुजांगलया मुनानि ॥ का
लेन तीर्थसलिलानि पुनतिपायायादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः इत्यत्र तत्किं पादसंयुक्तजलं पादोदकं उत पादोद
तकोत्सृष्टं जलं ॥ तत्र पाद्यमेव पादोदकं कुतो जायते ॥ अन्यथा व्याप्तिप्रसंगात् ॥ तथा हि भगवतः साक्षात्पादसंबंधो
न भवति ॥ नाथवतारद्वारा तस्थानुष्ठातृसंनिधानासंभवात् ॥ किंतु पूजाधिष्ठानप्रभृतिमापादसंबंधादुपचारः त
त्रापि प्रतिष्ठितायाः अप्रतिष्ठितायास्तु पूजार्थमावहने सति ॥ तथा च शालग्रामशिलाद्यधिष्ठाने पादाभावा
त्तं न स्यात् ॥ तत्रैवं व्यास्य नुरोधात् पाद्यमेवास्तु ॥ प्रतिमाद्यत्यंतव्यवहितकल्पनाप्रसंगात् ॥ ॥ स्वयमद्यपि तं आद्य २२
मविषेयात् ॥ पूजायां भगवते दत्तनैवेद्यनिर्माल्यादिकं चैष्णवं सात्त्विकं च इत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितं ॥ तथे

राम

२२

यस्तत्रास्त्रार्थः ॥ एककृतावन्यस्यानुष्ठाने च प्रसज्यते गौरवात् ॥ तस्मादेव ते मिथो वाच्यमिवानादरादहेतुर्वेति पूर्वः
पक्षः सिद्धांतस्तु सर्वाण्येव साधनानि प्रमाणा सत्वात् ॥ किंतु सहानुष्ठाननियमो नास्ति प्रमाणाभावात् ॥ एषां तु गं
धधूपदीपनैवेद्यादीनामेकप्रयोगश्रवणं तदितरेषां चैकं तु यथाकालं यथासंभवमनुष्ठानं गृहादाविव ॥ यथा गृह
साधने तृणत्वं बाधाहरणं कदाचिदेकः कदाचिन्मिश्रः इति ॥ न ह्येतावता तृणाहरणादीनां भक्षणत्वमायाति ॥ तत्र
स्माद्यद्यादृशदुरितक्षयसमर्थं तत्तादृशदुरितक्षयं कृत्वा सर्वैः स्वस्वसामर्थ्यदर्शिते परमं कृतिसिद्धिरिति ॥ तथा च गी
यते ॥ बहूनां जन्मनां मते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति ॥ ॥ ईश्वरतुष्टेरेकोपिवर्ली ॥ ॥ तेषु मध्येयः कश्चिदतिशयानुष्ठा
नेन बलवान्भवति ॥ स एकोपि परमेश्वरतुष्टिं न यित्वा परमं कृतं प्रभवति ॥ बहुतरांश्चित्परिचर्यामिरपि नेतरः
प्रभुस्तु यतितथैकेनापि निर्वर्त्तीकसंततवृत्तपादसंबाहनेन ॥ तद्वत्कीर्तनेनाद्यन्यतमेनापि दृष्टतरसेवितेन भगवत्स
साहाय्यगवद्भक्तिः प्राप्यते ॥ यथा बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादान्तरि च सी

शां० सू०

॥२३॥

दपरादेव्यवस्था ॥ ॥ देवपूजापराधाद्येतेहात्रिंशत्परिकीर्तता इत्युपक्रम्य हात्रिंशदपराधास्तत्रतत्रायाश्चित्तानि। चवि
हितानित्तत्रकिं सर्वापराधवर्जनपूजायामगमुतकेषां चिह्नं नमो ॥ केषां चित्युरुषार्थ इति ॥ अत्रोच्यते ॥ अकर्मण्येनपु
ष्टेणायामामर्चयेतेनरः ॥ पतनंतस्यवक्ष्यामि तच्छृणुष्व सुधर इत्यादितत्राकर्मण्यानां युष्याणां पयुदस्तत्त्वां न पूजांग
त्वं ॥ किंतु पूजाक्रमप्रयोगमध्ये आचमनादिना तदपराधो कृते तं निमित्तमपेक्ष्य प्रायश्चित्तं ॥ यत्र दत्तांगं धमात्यादि धूपयो
मेप्रयच्छति ॥ अनेन पूजाक्रमसंयोगापराधे तत्तत्क्रमस्य पूजांगत्वाद्गवैगुण्यपरिहातत्रायाश्चित्तस्यांगत्वं दृष्टव्यं ॥ यत्र
च पूजामंतरेण दंतकोष्ठमखादित्वा यस्तु मां मुपसर्पति इत्यादि श्रुतं ॥ तत्र व्यक्तमेव पुरुषार्थत्वमिति व्यवस्थेवेति ॥ एवं
पूजायाः सक्तिसंयोगसिद्धौ यत्र पुष्टं फलं तोयमित्यनेन भगवदुद्देश्यकदानमात्रस्य भक्त्यंगत्वविधीरित्याह ॥ ॥
पत्रादेर्दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यं ॥ यद्यदिष्टं तं लोके यच्चान्यदपि ते गृहे ॥ तत्तद्दिदेयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय चक्रिण इत्यादिना
प्राप्तस्य भगवदुद्देश्यकसर्वदानस्य भक्त्यंगत्वविधिः ॥ अन्यथा यत्रादि चतुष्टयविशिष्टविधानं स्यात् ॥ प्रत्येकं विधौ वा क

राम

२३

यमेदः तस्मात्पत्रादि राह्येन प्राप्तदानमनूद्योपव्ययत्त इत्यनेन नित्योपवीतस्य दर्शंगत्ववत् ॥ भक्त्यंगत्वविधिरेव युक्त इ
ति ॥ सकृत्तज्जन्यत्वापरहेतुभावाच्चक्रियास्तत्रेयसः ॥ भक्त्यः सर्वकर्मसु श्रेयस्य एवाकुतः परभक्तिहेतुत्वात् ॥ इतरथ
मज्जन्यत्वाच्च ॥ यथा बहुवोज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भावराह्यं
भक्तौ प्रयुक्तः ॥ गंगाजलेन किं न वसंति मस्यां देवालये पक्षिगणानसंति ॥ भावेऽज्ञेतास्तेन फलं लभंते तीर्थं च देवाय त
नाच्च मुख्यादिति ॥ तथा चतुर्विधा भजंते मां जनाः सकृन् नोर्जुनेति ॥ अत्र पूर्वसकृत्तजत्वाद्भक्तीनां तास्तेभ्यो मुख्याः एतेन
भक्तिर्मांसायां विचारोयुज्यते न मीमांसाया मित्युक्तं ननु भक्तीनां ॥ त्रगौणमुख्यभावस्तथा सति चतुर्विधा भजं
ते मां जनाः सकृत्तिनोर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थि शिनी च भूततर्षसेति चतुर्णां तुल्यवदभिधानं किं कृतमित्यत आ
ह ॥ गौणत्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात्साहचर्यं ॥ गौणत्रैविध्यमेव तांसां मुख्येन साहचर्यं वृणोतु स्तुत्यर्थं ॥ यथा
राजसमंभिव्याहारेणामाख्याता ॥ एवं पापक्षयविषदुधारादिनिमित्तस्मरणकीर्तनाद्यर्थभक्तिः ज्ञानार्थयज्ञाद्या

चरणजिज्ञासाभक्तिः यथा तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादि ॥ तथा स्व
कर्मणा तमभ्यर्चं सिद्धिं विंदति मानवाः ॥ नञ्जलति निजवर्णधर्मतोयः सममतिरात्मस्कृद्द्विषस्य पक्षे न हरति नू
चहंतिकं चिदुडुचैः स्थिरमनुसंतमवेहि विष्णुसक्तमित्यनेन स्वस्ववर्णाश्रमविहितवेदानुवचनादीनां ज्ञानार्थं
मनुष्ठानं जिज्ञासति ॥ अर्थार्थिताभक्तिरपि द्विविधा ॥ तत्रैका परमसत्तयर्थं क्रियमाणा पूर्वोक्ता ॥ अपुराराज्यन
क्रियमाणा च कीर्तनादिरूपा यथा सोमान् मनोरथो न्कामान् स्वर्गं विधाय परपदं ॥ प्राप्नोत्या ॥ राधिते विष्णो निर्वर्णम
पि चोत्तममिति ॥ तत्र निर्वर्णप्राप्तिः परभक्तिद्वारेति परभक्तिप्रयोजनार्थिता ॥ यो भजंति तु मां स तस्यामयिते तेषु राम
चायहमित्यनेन सैकवाक्यत्वात् ॥ यच्च भावगते ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं स
ख्यमात्मनिवेदनं ॥ इति पुनरपि विष्णोभक्तिस्यानवलक्षणोक्तिः एतेष्वेव यथायथं मंतस्मिन् विनीयं ॥ तदेवमुपाधी २४
नामेषां मुपधेयसां कार्यं विनोदोऽस्ति ॥ अनुकीर्तनादीनामंगत्वे कथमात्मादिप्राधान्यघटत इत्येसाया मुच्यते ॥ ब

हसात्तत्त्वादेव तद्भक्तेन स्वयमपि यात्वं भोजनधारणादिना स्वापयोगकार्यमित्यर्थः ॥ स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः
सिध्यति ॥ धर्मशास्त्रे तु वर्जनीयमेव ॥ यथास्याद्युद्देशेन त्यक्तपुरोडाशस्यापि उत्तरार्धं स्विष्टकृतमवेद्यति ॥ यजम
मानपंचमाः पुरोडाशं सप्तयतीति प्रतिपत्तिः तथेदमपि वचनादेवा अन्यथान्यसात्वतेष्वपि न प्रतिपाद्येत ॥ परइ
यत्वात् ॥ वचनादिति चेन्न ॥ न हि वचने स्ववर्जनमुक्तं ॥ अथ ब्राह्मणेऽप्येदं घादित्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मनोऽपि दातव्य
संगे इति चेत् ॥ ज्ञानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन परस्वत्वापादनरूपत्वात् ॥ नैव प्रतिपत्तौ युक्तं ॥ पुरोडाशस्यापि यजमाने प्रतिपु
तिदर्शनात् ॥ कथादिवत् ॥ प्रतिपत्तिरपि स्वत्वापादिकैवे ॥ तदेव यत्रान्यसात्वतासंपत्तिः तत्र स्वयं ग्रहणेनाथवेगुण्य
परिहार्यमेव ॥ तथा स्वयं दत्तपाद्यादिधारणेऽपि ज्ञेयमिति ॥ किंचैतदन्तान् प्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव स इत्यत्र समान
कर्तृकत्वात् स्वत्वाध्वंसः समानकर्मत्वप्रतीतेरकारसमन्विता हतनसः सामानाधिकरण्याना च यात् ॥ तैर्दत्तानित्यत्र वि
जातीयपरत्वे मानाभावात् ॥ तस्माद्वाधकविना देवेश्यो दत्तमपि शोक्तव्यमिति ध्येयं ॥ निमित्तगुणव्यपेक्षणा

शो० सू०

॥२६॥

मिषमच्युतं। पुनःस्तपस्वीभवति पंडितपावनपावनइत्यादिनालघुनोपि महत्सेवकत्वात्। किंचसन्यासाश्रमस्यासंनि
धानेन बुध्यनारोहात्। तस्माद्यथा लोके सर्वांश्चिहायमांभजकेशोस्तेनाशयोमीत्यत्र केशानाशकांतरहमनिःप्रतीयते
तथात्र पापनाशकांतरत्यागोवगम्यते वाक्यादेव। एतेन कथंचित्सन्यासद्विधायकेन सह एकाध्यायपोठेपि प्रकरणसं
निधानयोः सबलत्वात्। किंचअस्मिन् अध्याये काम्यानां कर्मणान्याससंन्यासकवयो विदुरित्यदिना काम्यकर्मत्याग एवो
क्तो न सन्यासाश्रमः॥ एवं च प्रायाश्च तांतरत्यागसकल्येन केवलमगवन्नामादि स्मिराति यस्तर्तुमिच्छति। तदधिकारिकं
मेव सकृत्स्मरणादि। तथा च नास्मिन् अधिकाराद्व्ययसमुत्थितिः नापि केशभयाद्व्ययसामननुष्ठानं। दुःखमित्येव यत्कर्म
कायकेशभयात्त्यजेत्। सकृत्त्वारत्तसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। इत्यनेन तादृशान्यासस्य हेतुत्वात् कलिकल्मषमृत्यु
ग्रंथकार्तिप्रदं नृणां। नयातिनिरयंसद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृतइत्यादितदधिकारपर एव अपि चेत्सुदुराचरो भजते मां
मनन्यभाक्। साधुरेव समंतव्यः सम्यगवबहिर्तोहिसः॥ इति प्रसवतिसर्वात्प्राशश्च छांतिनिगच्छति। कौतयेयप्रतिजानीहि

राम

२६

हिरंतस्थमुभयमेवेष्टिसंबंधवत्॥ स्मरणा कीर्तनादीनां प्रपरसतयंगतया तदंतर्गतत्वं मनारथ्यफलांतरश्रवणात् ब्रह्मिभोवे
नोत्कर्षोपियथाराजसूर्योत्तिर्गतावेष्टिप्रधानाथ नारथ्यफलांतरसंबंधात्तत्तत्कथ्यते॥ यथा बृहस्पतिसवः क्वचित्प्रधान
मपि वाजपेयांगतहृत्प्रमादसत्त्वाभ्यां विशेषात्॥ एवं प्रमादात्कुर्वतां कर्मप्रच्यवेदाध्वरेषु यत्॥ स्मरणादेव तद्विष्णोः स
पूर्णस्यादिति श्रुतिः इत्यनेन सर्वकर्मणानैमित्तिकांगत्वेन नापि प्रवृत्तेः स्वभावांगत्वरचर्गादिफलाय प्राधान्यंचने विरुध्
मिति। इदानीं मार्तमक्तो विशेषश्चित्यते॥ स्मृतिकीर्त्योः कथादेश्वार्थोप्रायश्चित्तभावात्॥ स्मरणा कीर्तनकथानमस्कारा
दीनामार्तमक्तो निर्देशस्तत्प्राप्तनरकार्तिमतांततया पक्षयह तुत्वेन कथनात्॥ तथा गुरुणि गुरुणिलघुनिलघून्
यपि प्रायश्चित्तानि मैत्रेयं जगुः॥ स्वायंभुवादयः प्रायश्चित्तान्यशेषाणितपः कर्मात्मकानवै॥ यानितेषामशेषाणां
कृष्णानुस्मरणं पर॥ तथा लुनाम कीर्तितं सत्याविलाभपुनमनुत्तमं॥ मैत्रायाखिलपापानां धातूनामिव पावकः
एवं सर्वांश्च भानिगमनं सर्वतीर्थविगाहनं॥ न तथा फलदं सौत्तेनारयथा कथायथा॥ पावितांगांस्तु संवृत्ताः श्रुत्वा

रंपर्यादिति चोदनालक्षणो यो धर्मः शास्त्रयोनितादितिन्यायादलौकिकार्थः ॥ श्रुत्येकगम्यइत्यत्र न विप्रतिपद्यामेहे ॥ किंतु स्त्री
 शूद्रादीनां मितिहासपुराणद्वारा चांडालादीनां च स्मृत्या त्वारवडुपदेशपारंपर्यज्ञानमपि श्रुतिमूलमेव सति ॥ तथा तेषां
 सामान्यहिंसाधर्मादिज्ञानं ॥ अन्यथा तदसिद्धिप्रसंगादिति ॥ ॥ अतो ह्यविषकृत्तावानामपि तल्लोके ॥ यथा सर्वाधिकारः अ
 तः खलु येषां मत्र परमसक्तिर्विषकृत्तावनंगता तेषां त्रैवेतद्वीपमगवल्लोके परमसक्ति साधनानुष्ठानं स्मर्यते ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतः त्रैव
 तद्वीपो महाप्रसन्नः ॥ तत्र नारायणपरा मानवाश्चंद्रवर्चसा ॥ एकांतभावोपगतास्ते सक्ताः पुरुषोत्तमे ॥ इत्याद्युपक्रम्य तेषां परम
 क्तिसाधनानुष्ठानं श्रुतं ॥ सहितः स्वास्थ्यावतस्ततस्तमानवा इताः ॥ कृतांजलिपुटात् दृष्टानमइत्येवमदिनः ॥ ततो विवदतंते
 षां मश्रोषा विपुलध्वनिः ॥ बलिः किलोपक्रियेत तस्य देवस्य ते न रैरित्यादितस्मात्सर्वत्र तदधिकार इति ॥ अत एव तदुपर्यपि वा
 दरायणः संभवदिति सूत्रितं ॥ अथ विषकृत्तावानामपि कथं तल्लोक इति उपोद्घातेनोच्यते ॥ क्रमोपगत्युपपत्तेस्तु ॥ तुरवाग
 तत्रांशकाव्यवच्छेदार्थं नारायणीय एव श्रूयते ॥ येषां निष्कलुषालोके पुण्यपापविवर्जिता इत्युपक्रम्यादित्यमंडलद्वारानिरुध

प्रद्युम्नसंकर्षणव्यूहक्रमेण तमसि धाया सिहितं ॥ समाहितमनस्कास्तनियताः संयतेन्द्रियाः ॥ एकांतभावोपगता वा सुदेववि
 रांतिते इति गत्व सिधानं ॥ तथा तत्पश्चादुक्तं ॥ ये तु दुग्धे घृतालोके पुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषां त्वया विनिर्दिष्टा पारंपर्यक्रमा गतिः
 चतुर्थ्यं चैव ते गत्यांगच्छंति परमं पदं ॥ नूनमेकांतधर्माय श्रेष्ठो नारायणप्रियं ॥ अगत्वा गतयस्ति स्त्रोयद्गच्छं ॥ त्वय्ययं हरिर्मित्ये
 कगत्य सिधानं च पक्वसक्तिविषयत्वेनोपपद्यते ॥ अन्यथा विरोधात् ॥ तस्मादपक्वविषयस्तल्लोकलाभ इति ॥ उक्तांति स्मृतिः
 वाक्यशेषात् ॥ उक्तांती सत्यायुक्तो योगबलनचैवेत्युपक्रम्य ॥ ३० ॥ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्नामनुस्मरन् ॥ यः प्रयातित्यज
 न्देहं स याति परमां गतिमित्युक्तं ॥ तत्र वाक्यशेषात् ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लवर्णमासा उत्तरो यणः ॥ तत्र प्रयातांगच्छंति ब्रह्म ब्रह्म
 विदो जना इति क्रमाद्गतिः श्रुता ॥ तथा आब्रह्म ब्रह्मना लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुना मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्मन विद्यत इति वा
 क्यशेषलोकोपक्रमाद्युपशङ्कमहिम्ना च समीपलोकप्राप्तिरविषकृत्तावानामेव युक्ता ॥ विषकृत्तावस्थितिनतल्लोकगमनम
 पि फलं युज्यते ॥ तत्फलस्याक्षयित्वात् ॥ तल्लोके साधनानुष्ठानश्रवणाच्च ॥ किंच अविषकृत्तास्तत एव क्रममुक्ति सिद्धौ स्तत्का

शां० सू०

॥ २८ ॥

लीनस्मरणविधिर्वैयर्थ्यप्रसंगात् न च तेन परमकृतिसमुच्चयो घटते। पुरुषः स परः पार्थम्यात् लुप्त्यस्वनन्येति तन्निरपेक्ष
मोक्षसाधनत्वावगतेः॥ तस्मात्तल्लोकेत्यधिकारः। भारतम्मेस्तनरवत्वन्यत्रमत्यनिष्कर्मो कर्मविधीयत इत्यनेन कर्मोत्प
त्तिहेतुतैव। मक्तिस्तनकर्मोत्पत्तिकेत्युक्तं प्राक्। तदंगानामप्राप्तिः स्यादिति चेन्न प्रधाने प्रधानांगप्राप्तेर्निषादस्य पतिया गंग
वादेति। श्रद्धादीनामुवैदिकमात्राङ्गकर्मनिवृत्तिर्न तु स्मरणकीर्तनोदेर्मक्तिः। धनं सेतितावतैवाधिकारसिद्धौ न विद्याप्र
युक्तिकल्पना युक्ता॥ अस्तु तर्हि महापातकिनामपि परमत्तावधिकारस्तथा तदंगवेदानुवचनादावपीत्यत आह॥
महापातकिनं प्राप्तेः॥ पतनहेतुपापपराणां पुनरार्तिभक्तावेवाधिकारः प्रायश्चित्तवन्नान्यत्र॥ तस्यापश्यस्य सर्वापेक्ष
याभ्यां हितत्वात्। पुनरानेव धर्मोत्पत्त्यादिना तदुपगमे तु स्मृतं रामधिकारसिद्धिः। अथैकांतिके प्रस्तावात्सधर्मः पर
मक्तिर्नोत्पत्तिश्च इति त्रिकापि राचीमेपाकरोति। सैकांतसावोगीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्। सापरासक्तिरेवैकांतसावोनान्यः कुतो
गीतार्थेन प्रत्यभिज्ञानेन श्रवणात्॥ यथानारायणीय एव॥ सहोपनिषदो वदोऽसे विप्राः संमिषाः स्थिताः यजंति विधिमास्थाय यथा

राम
२८

न मे भक्तः प्रणश्यति इत्यनेन तथानरकाः। कृष्णकृष्णोति कृष्णोति नारसिंहोति च कुत्रुः॥ इति संकीर्तिते विष्णो नारकैश्च
क्तिपूर्वका नारक्याया तनाः सर्वास्तेषां नृणामहात्मनामित्यादिना च सत्यधिकारः सत्यत इति। अत्र कीर्तनस्योच्चार
णमात्रत्वं मिह प्रतीतं। न तु प्रथमांतपदेनेत्यादि नियम इति॥ ॥ तस्थानत्वादन्यधर्मः कलेवालीवत्। प्रायश्चित्तं हित
स्यैकं हरिसंस्मरणं परमित्यादौ नामातिदेशेन प्रायश्चित्तांतरधर्मस्तनमंतव्यः॥ प्रायश्चित्तस्थानत्वात्। तस्थानो विहितत्वादित्यर्थः
यथाखलेवालीयूपाभवतीत्यत्र परियोजने यूपकार्यखलेवाली विधिरिति न यूपधर्मोत्पत्तिस्वीकरणादिप्रसंगः तद्वदत्र न खलोपा
दिवापनानां प्रायश्चित्तधर्मोत्पत्तिरिति। न च कीर्तनोदरपि पापक्षयहेतुत्वात् प्रायश्चित्तत्वमेवेति वाच्यं। प्रायश्चित्तमंतपः प्रा
क्तं चित्तं निश्चय उच्येत। तयो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतमित्यनेन तयो रूपप्रायश्चित्तशब्दो मुख्यः अन्यत्र इति गौण इति ध्ये
यं। अथाज्ञानां प्राधान्याधिकरणनैयत्यात्तदधिकारश्चित्यते॥ ॥ आनिघ्नो न्यधिक्रियते पारंपर्यात्सामान्यवत्॥ निघ्नश्चांडा
लित्यो निस्तस्यैतं मत्तावधिक्रियते। ससारदुखजिहासाया अविशेषात्। अथ वेदाध्ययनानधिकारात् कथमत्रैवैर्णिकानां स इति चेत्तत्राहाणा

शां० सू०

॥२९॥

त्वतः सत्त्वेवानेकसंबंधकल्पनागौरवादपि ॥ तस्माज्ज्ञानं परं ब्रह्म सर्वत्रानुगतं स्वतः ॥ तदभेदो दृश्यमात्रे दृश्यभेदस्तत्सत्त्वरे ॥ घ
टो ज्ञानमितीदृश्यः स्यात्प्रत्यक्षसंनिवेति ॥ अस्ति स्वरूपधीर्नैव स्वत्वत्वेनानुपस्थितः ॥ तदुपादानविषयज्ञानेच्छाकृतिहेतुता ॥ त
स्यासविषयत्वेन हेतुत्वेलाघवं महत् ॥ यत्तत्सविषयब्रह्म गुणवन्नैव गौरवात् ॥ कालस्यैवोपाधिकृता तज्ज्ञानत्वादिकल्पना ॥ तद्य
त्किर्मायाजडेसामान्यात् ॥ ॥ तस्य ब्रह्मणे ऐश्वर्यशक्तिर्मायेति गीयते ॥ दैवी त्वेषा गुणमह्यी मम मायादुरत्यया ॥ मामेव ये प्रप
द्यन्ते मायामेतां तरेतिते ॥ माया ध्यक्षेण प्रकृतिसूयते स चराचरं ॥ हेतुतानेनैकैस्ते यजगद्विपरिवर्तते ॥ तन्मायात्वं तु कार्याणां
वैचित्र्यां नानृतत्वं तः ॥ कार्यसत्त्वोपपत्त्यर्थं ब्रह्मसत्ताश्रुतेरपि ॥ मिथ्यात्वस्यानिरुक्ते श्वतमिथ्यात्वं न सा प्रतीतं ॥ तत्त्वज्ञानेन
बाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति चेन्न हि ॥ मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वात् सत्यत्वं स्तुतरां स्थितं ॥ मिथ्यात्वस्य च सत्यत्वे अस्य सत्यत्वमोगता ॥
अलीकानामभावाच्च साध्यत्वे तु सदेव तत्त्वरज्जो सर्पादिज्ञानं यदन्यथा रव्यातिरेव सा ॥ अन्यत्र स दसत्वात्त्यां बोधाबाधव्य
वस्थितः ॥ सामायाजडसामान्यज्ञेयं तु नित्यमेव तत् ॥ अन्यथा त्वव्यवस्था स्यात्तस्माच्चिज्जाड्यनित्यता ॥ व्यापकत्वाध्याया

राम

२९

नां ॥ एवं व्यापकत्वे स्थो व्याप्यतत्त्वसमुद्भवः ॥ व्याप्यनां हि तादात्म्या व्याधोपादानतामता ॥ न तावत्समवायेन भेदसंबंधगौरवा
त्तादात्म्यासमवायेऽपि शृंगग्राहिकया लघुः ॥ सर्वेन सर्वकार्येषु कारणत्वं परेशितुः ॥ न मितत्वं हितं ह्युर्वेद्यव्येक्षनुगतः
बुधे स्ते साक्षिभावाया बोधव्यत्वं यतो धियः ॥ बोधव्याया बुधिजत्वे व्यसिचारोपि संभवेत् ॥ स्तुते ॥ स्थितस्य प्रलया बुधेः
प्रथममुद्भवः ॥ कार्यकारणभावादि बुध्या निर्मातृसंप्रभुः ॥ स्वतो निर्विषया येषां चेतन्योपाधिसावतः ॥ तैलादिव प्रदी
पस्थं सप्रकाशप्रकाशिनी ॥ करिष्यामीति संकल्पादहंकारो भवस्ततः ॥ स एहं तव ह्रस्वामित्येवमादिबहुश्रुतेः ॥ बुधेर्विका
रे धिच्छादावनुगत्वादहंकृतेः ॥ व्यापकत्वं ततस्ते त्वे बुध्या व्यापकभावात् ॥ इहरोहंकृतिजन्यत्वात्तनैयत्यादहंकृतेः ॥ मा
त्राश्रुतेरिन्द्रियादीनामहंकारोपिकारण ॥ तत्र राहस्यैरूपरसगंधत्वसंज्ञया ॥ सामान्येनैव राहस्यैरुपलब्धत्वात् ॥ चापि हेतवः
सर्वत्र यद्देव स्यात्तत्त्वानामिति वेदतः ॥ विकारग्रहणे जातिग्रहत्वं तद्गृहस्थितः ॥ एवं व्यापकत्वं तानां व्याप्येषु बुद्धेः क्रमात् ॥ ब्र
ह्मादिसर्वतत्त्वानां घटोपादानता स्फुटानकर्मणान्यथा सिद्धिरित्युच्यते ॥ तदात्म्यादन्यथा सिद्धिरतादात्म्यप्रयोज

गम

शां० सू०

३०॥

कं॥ एवंकारणात्तानां मोक्षोपायंतयायुनः॥ निर्मितप्राणिबुध्यासिसत्तादात्म्यात्स्थकृष्टयक॥ आसर्गप्रलयादीनांबुधि
र्नास्तियतः क्वचित्॥ स्रष्टुस्तो जीवबुधीनां लयोनतः समोक्षणे॥ अथानीश्वरसंख्यानांबुधेः सर्गो नियुज्यते॥ क्रमाद्विनिग
माभावादित्येतत्सूत्रमुच्यते॥ न प्राणिबुधिस्योसंभवात्॥ क्रमाद्देवर्षिसर्पादेः श्रूयते कस्य बुधितः॥ न संभवतिसर्गोयां
तस्मादीशोपि बुधिमान्॥ ॥ निर्मायोच्चावचश्रुतिश्च निर्मिमीते पितृवत्॥ उच्चावचानि भूतानि धर्मधर्मिनुसारतः॥ नि
र्मयि निर्मिमीते सो वेदांस्तद्वितकाम्यया॥ यथा पितोत्याघपुत्रानेतान ध्यापयत्यपि॥ हिताहितपरीहारौ वाक्येस्तद्वयं प्र
भुः॥ मिश्रोपदेशानेति चेन्नेः स्वल्पत्वात्॥ अयमीश्वरो नैव हितः पितृसमो हितः॥ पापसाधनहिंसाभिनिमिश्रया गोप
देशानात्॥ इति चेन्न प्रधानस्य फलसौख्यादि घपेक्षया॥ अंगहिंसाफलाल्पत्वात्॥ ननु कृत्वा हिंसा
या प्रधानेकफलत्वतः॥ न सामान्यनिषेधस्य विषयत्वं प्रसज्यते॥ कुर्यान्न कुर्यादित्येवं विकल्पस्वन्यथा भवेत्॥ तस्माद्दिशो
षादन्यत्र स्यात्पदाहवनीयवत्॥ अत्रोच्यते गहिंसया स्यादपूर्वस्य हेतुता॥ पापहेतुश्च सामान्यहिंसेत्येवाविरोधिता॥ अ

राम

३०

पियति धर्मिणः ततो विशिष्टं जानामि गतिमेकांतिना नृणां केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाथ वेति प्रश्ने प्रत्युत्तरं॥ समुवाठे धनी
केषुकुरुपांडवसेनयोः॥ अर्जुने वमनस्के वैगीतात्मगवता स्वयमिति॥ तस्मादेकांतता परमभक्तिरिति॥ अथ गौण्यापिसाक्षान्मु
क्तिं जनयंतु को दोषस्तत्राह॥ परां कृत्वा सर्वेषां तथात्याह॥ परां भक्तिं कृत्वा सर्वेषां मुक्ता उपयोगः॥ तथा हि स हेतुकं भगवा
नाह॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु सिद्ध्यति॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैथत्यसंशयमिति॥ तत्रैतद्धर्मस्योपदेशफलमपि ब्रह्म
भावापत्तिरित्येतावत्तर्कसिद्धौ भक्तिमयि हेरां कृत्वा तिकिमर्थमाह तस्या मोक्षसाधनत्वेन श्रुतत्वात्॥ अत एवोपरि चरवसोरात्मा रा
ज्यं धनं वेत्यादिना परमेश्वरानुरक्तिरूपाया भक्तेर्लिङ्गदर्शितमिति॥ यतः प्रयोजनत्वाभावात् तस्मात्सर्वेषां मोक्षहेतुत्वेन मोक्षा
जनकत्वात्॥ एवं च दृष्टार्थता भवति वाक्यस्येति॥ ॥ इति श्री स्वप्नेश्वराचार्यशतसूत्रीयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायस्य द्वितीयमाह
कं॥ समाधूय द्वितीयोऽध्यायः॥ भजनीयोत्तमत्वेन भक्तेरुत्तमतायतः॥ भक्तनडावत्तश्चात्र भजनीयो निरूप्यते॥ भजनीये
नाद्वितीयमिदं कृत्वा न स्यतस्वरूपत्वात्॥ ॥ ज्ञानाधीना ज्ञेयस्य सिद्धिरिति तत्रेषु निर्णयः ज्ञानं सतानजातिः साजात्यादौ तदस

शां० मू०

३१॥

अन्यथाराजसेवादावप्यपूर्वप्रसते॥ अतएवेश्वरप्रीतिप्रदत्तं कर्मणां श्रुतं॥ येन धर्म्यमितमिदं यथोक्तं पर्युपासते॥ अद्वा
नामत्परमात्मकास्तेतिवमैप्रियाः॥ रोषतोषादिसत्त्वेपिनससारित्वमीशितुः॥ तद्वत्त्वाददुःखत्वां नित्यमुक्ततयापिच॥ व्यु
त्क्रमादथयस्तथादृष्टं॥ प्रलयो व्याथतत्त्वानां व्याथकेषु क्रमान्तः॥ व्यापिकायामदिव्या यद्यदादिलयदर्शनात्॥ ॥ इ
ति श्रीस्वप्रेश्वराचार्यविरचितशांडिल्यशातसूत्रीयशाथस्य तृतीये प्रथमोऽधिकः॥ ॥ जीवस्य ब्रह्मसा बोहिमुक्तिरित्यभिधी
यते॥ तद्विवेकतयात्रापि सज्जनीयविवेचनं॥ अन्यस्यात्कं न्यत्कथं तत्तत्तद्वद्वेतिवितर्कयन् जीवानां सगवद्भावयोग्यतामा
हसूत्रकृत्॥ तदेक्यं नानात्वैकत्वमुपाधितो न वस्तुतः॥ ॥ सर्वैरबल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन॥ यथा प्रकाश इत्येकः
कृत्स्नं लोकमिमं रविः॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति सारतः॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु सारतेत्यादितिसत्तस्यैव
त्वमेव स्वभावः॥ अतएव यो नानात्वं प्रत्ययः॥ स जीवोपाधिबुद्ध्यात्मानकृतः तथा च श्रुतिः एकदा बहुधा चैव दृश्यते जलचं
द्वतः॥ विष्णवे च॥ सीतनीलादिभेदेन यत्तैकं दृश्यते न सः॥ अतएव हि सिरात्मापितथैकः स नृथ कष्टयगिति॥ ततः परमत्स्या

राम

३१

जीवोपाधिबुद्धिहाने सति पुनरेकत्वमपि विरुद्धं॥ यथादित्यस्य प्रकाशात्मानः प्रतिबिंबोपाधिदर्वणाद्यपगमेतद्वत्
एथगेवचेन परेणासंबंधात्प्रकाशात्मानां॥ ॥ एथगेव परस्य रमत्यतस्मिन्नाः प्रकाशात्मान एव जीवाः॥ अन्यथा कश्चि
न्मुक्तः कश्चिद्दृष्ट इति व्यवस्थानस्यादिति चेन्न॥ कथंचिदनीश्वरसारख्यानां तथा संज्ञेपि सेश्वरसारख्यानां तदसंज्ञ
वत्त्वं॥ कथंप्रकाशात्मानां प्रमेण परमेश्वरेण सह दृष्टत्वं दृश्यत्वलक्षणसंबंधाभावात्॥ तेषां स्वप्रकाशात्तथादित्येनेव प्र
दीपानामप्रकाशानां तथा चानीश्वरत्वमसार्वज्ञत्वमज्ञत्वचब्रह्मणः स्यात्॥ न च परप्रकाशात्तेषां जाड्यप्रसंगात्॥
नापिमिथो बुद्धिद्वया प्रकाश्यत्वतश्चित्तमोक्षिभवेनैवांतःकरणसत्त्वद्वयानन्वतदयोग्यत्वतस्तसंभवति॥ न खल्वावरण
निवृत्तावपि दीपांतरंप्रकाशयत इति॥ बाह्याभ्यंतरप्रकाशकेषु कश्चिद्दोषाधिकेथे कधर्मायेषु स्वयं ज्योतिरेवायं पुरुष इ
त्यादौ गौणो ज्योतिः शब्दः तस्माच्चिदात्मा जगत्प्रकाशकत्वेनैव सिध्यतीति न तत्र परापेक्षा किंच मनो धर्मतत्त्वाधियोरधि
ष्ठानतयात्मात्मसिद्धिरप्रत्यहैव॥ बुद्धिद्वतीनांतु गौण एव ज्ञानत्वसुरवत्त्वव्यवहारः॥ किं मानमात्मनां भेदे बुद्धितत्त्वमि

शां० सू०

३२॥

दासता ॥ बंधमोक्षणव्यवस्थातेनित्यमुक्तात्मना कुत इति ॥ अविकारिण एव ॥ सतात्मानो ज्ञानेच्छादयस्तद्गुणाजानामीच्छा
मिस्रवीडुः स्वीत्यादिप्रत्ययादिति मतं निरस्य चाह ॥ नविकारिणस्तु करणविकारात् ॥ न ज्ञानादिविकारवन्त आत्मानो
भवितुमर्हति ॥ कुतः सखोपलंभादिकरणत्वेन ज्ञानादीनामुपपत्तेरात्मनामविकारित्वात् ॥ तथा हि सखोपलब्धिः स
करणिकेत्याद्यनुमानेतादृशकरणसंबंधस्य तादात्म्येन सत्त्वात्तौ रत्वादिवदित्यनुमानाच्चा एव महत्त्वस्यापि करणात्ता
दात्म्येनैवमेव साग्रहणं ॥ सखुप्तोभनौलयेतदग्रहणं ॥ कालोपाधीनो कालत्ववदिति दिक् ॥ अथ कथं जीवस्य ब्रह्मसाव
इत्येवमाया माह ॥ अनन्यसत्त्वान्तद्विधिलयादत्यंतं ॥ पुरुषः सपरः पार्थ सत्त्वान्तस्थस्त्वनन्यथा ॥ यस्यांतस्थानि
भूतानि येन सर्वमिदं ततमिति श्रुतं ॥ तथा सत्त्वे कलस्ये पुरुषे पुराणे मुक्तो किमर्थं क्रियते नयति इति ॥ तस्मात्परमं किमा
त्रेणाबुधेरत्यंतलये सति ब्रह्मादिनदावाप्तिलक्षणा मुक्तिरित्यर्थः ॥ तथा च तदीयबुधिविलयबुधिप्रागभावासहवृत्ति
ब्रह्मनंदोवाप्तिमुक्तिरिति तल्लक्षणे सूचितं अत्र बुधिर्जीवोपाधिर्मत्ता ॥ भगवत एव बुधितत्वात्पुण्यमात् ॥ अथ ब्रह्मानं

राम

३२

यप्रबलदुःखस्यानुबंधिवदेहेतुता ॥ विधार्थीयं न आयुक्तस्तदभावावस्थबोधकः ॥ तथा सर्वमिहिसंया अस्यादुःखोद्ये
तुता ॥ सत्ययागागहिंसातोयदुःखप्रबलनतत् ॥ प्रधानफलसौख्यादेनैयत्यान्यांतरीयकं ॥ अन्यथातिप्रसंगस्याप्रबलावो
निरुक्तिः ॥ तस्माज्जातिविशेषोयदुःखेषु प्रबलत्वता ॥ प्रायश्चित्तादिमरणे प्रयागमरणे पिवा ॥ आत्महत्याकृतदुःखं त
खलापेक्षया लघु ॥ अतः प्रत्यवमर्षे पिप्राहपंच शिखोपितत् ॥ स्वल्पत्वा नबलीयस्त्वद्यत्र दुःखस्य गौरवं ॥ पर्यग्रीकरणोत्सर्ग
स्तत्र श्रुत्येव दर्शितः ॥ पंचसूनाग्रहस्थाना मिति स्मृतिषु चोदितं ॥ न सामान्यविशेषोक्तिः न भ्रूयते स्मृतरां यथा ॥ अंगोपजी
वीपशुहानरः करारणं व्रजेत् ॥ श्रुतिप्रसंगाद्युक्तानामपूवमथ चिंत्यते ॥ कर्तृभोक्तिरित्कर्म किमथवा परमेश्वरे ॥ फलमस्मा
दादरायणोदृष्टत्वात् ॥ राजादिरोषतोषाभ्यां दृष्टत्वात्कर्मणां फलं ॥ अस्माद्वृत्त्या एवाह भगवान्वादरायणः ॥ नैतत्कर्तृगतं
कर्मपुत्रेष्टिफलदर्शितात् ॥ अथ सोलूगतो भोगः कस्मिन्नित्येव चिंत्यते ॥ अन्योन्याश्रय एव स्यादुभयोः ॥ सव्यपेक्षणात् ॥ तस्मा
दृष्टतयारोपतोषाभ्यां च परे शितुः ॥ हिताहितफलप्राप्तिः फलोद्देश्यगता सवेत् ॥ नाथुद्देश्यगतत्वेन व्यापारांतरकल्पनं ॥

तुल्यकारणांतराभावे फल निश्चयनावधिहेतुत्वाक्षतेः॥ तस्य सगवतोषरोषादिरूपस्यापिलयः कालाह्वलयसामग्रीवा॥ यथांगापूर्वा
वीणासंगवैगुण्यादजनितपरमापूर्वाणालयइति॥ ब्रह्मापणं प्रतिबधकी भूतकर्मणामबंधायेतिसर्वमनवद्योपरपरैवज्ञानासि
नाकर्मक्षयइति॥ संसृतिरेषामसत्तेः॥ स्यान्नाज्ञानाकारणासिद्धेः॥ अथजीवस्यसंसारः किमज्ञानकृतोमतः॥ उतासक्तिरुत
स्तत्रसूत्रमेतत्प्रवर्तते॥ १॥ सर्गाथजीवमुक्तित्वमुक्तिरेषात्रयीगतिः॥ जीवमुक्तिः पराशक्तिः सत्तदसिद्धिस्तुसंस्ततिः॥ सात्ति
क्तकामनानामभावादेवतिष्ठति॥ शक्तौसत्यानिवर्तततथाचोक्तमहर्षिभिः॥ तावदार्तिस्तथावांछीतावेन्मोहस्तथास्वरं॥
यावन्नायातिशरणत्वमत्रोषाधनाशनं॥ नत्वज्ञानकृतास्थिज्ञानातथा निरिथ्यते॥ रज्जौसर्पादिहेतूनामभावादतत्संभ
वात्॥ जन्मानिघोरयमकिंकरताडनानिदैत्यानिता नितपनात्मजदर्शनानि॥ जंतोरहंममतरंगकुरंगतृणाकृष्णांश्चिपं
कजपराडुमुरवतानुभावः॥ ॥ त्रीण्येषांनेत्राणिशङ्खलिंगाक्षमेदाडुद्वयत्॥ ॥ एषोजीवानां त्रीणिनयनसाधनानिअ
र्थप्रमितौप्रमाणानीतियावत्॥ प्रमितित्वाविशेषेपिकरणत्रैविध्यात्रैविध्यं॥ तानियथाज्ञायमानयोग्यपदार्थरूपःशब्दः

राम

३३

शाब्दप्रमाकरणंतस्यप्रथममसिद्धानमलौकिकमत्तेस्तत्साधनतादौप्राधान्यकथनार्थं॥ तथातुमितौज्ञायमानव्याथ
यसधर्मलिंगज्ञानंकरणमस्माकंसत्कार्यत्वाज्ञायमानत्वमथविरुद्धं॥ प्रत्यक्षप्रमितौकरणान्यस्याणिविषयसंबंधानि
तानिचमनश्रोत्रत्वक्स्पर्शसनाघ्राणानिषट्स्वसंबंधेनांतःकरणस्यतमोसिद्धयचिदात्मप्रकाशमानामर्थाकारांस
त्ववृत्तिजनयति॥ अतएवोक्तं॥ सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायतइति॥ जीवबुधिरूपमनसोविकारास्तुनाज्ञाताःसं
तीत्यात्मप्रकाशेनप्रकाशांतइति॥ तन्नसत्यहेत्वकल्पनेगौरवात्॥ एतेदवसाक्षिमास्थत्वेएवंशब्दानुमानप्रत्यक्षमेदा
त्रीण्येषां॥ यथारुडस्यत्रीणिचक्षुरधिष्ठानानिनाधिका निनन्यूनानितद्वत्तुचंद्रसूर्याग्निरूपत्वाच्चिदाविउपमनंतुश
क्तियहमात्रार्थं॥ तच्चसामान्यतोदृष्टानुमानसहकारेणप्रसिध्यदसामानाधिकरण्यात्॥ कविकार्थपरिच्छेदवत्॥
मनसापि संपवतीतिचिद्वेवांतस्मृतमितिनष्टयुक्प्रमाणविचारेस्माप्तिन्यायतत्त्वनिकषेवेदातत्त्वनिकषेचनिरूपि
तइतिनेहप्रतन्यते॥ जीवबुद्धिर्मनोनामतत्संयोगविकाशवत्॥ योगयद्यायोगयद्यप्तिर्यातेनोपपद्यते॥ ईश्वराहं

शां० सू०

३४॥

तेर्जबुधीनामुद्रवोयतः॥ बुधौदुःखादिवत्साक्षादहंत्वमपि गच्छते॥ मात्राभूतेन्द्रियाणांतु सगवद्बुद्धिजन्यतः॥ भग
वद्बुद्धिद्विधत्वा चित्ताग्राह्यं तथैन्द्रियैः॥ भूतानि पंचतन्मात्रा पंचचैकादशेन्द्रियैः॥ अहंबुद्धिप्रधानेश परेशास्तत्त्वसंग्र
हः॥ ॥ इति षड्विंशतितत्त्वानि॥ ॥ आविस्तिरोभावविकारास्युः क्रियाफलसंयोगात्॥ प्रसंगादुत्पत्तित्वयोचित्येत्ते॥
तत्रोत्पत्तिराविर्भावो लक्षणा सत एव क्रियायोग्यता॥ तथा तिरोभावस्तदयोग्यता॥ एवं बुद्धिहानादयो विकारा एव भवन्ति
कुतः करोति घटं नाशयति घटमित्यादौ धात्वर्थफलसंबन्धव्यपदेशात्॥ ते च सत एव घटं तेनाशतः तथा चोक्तं नासतो
विद्यतो भावो नाभावो विद्यते सतः॥ इति एवं भवति नश्यतीत्यादावपि क्रियाश्रयत्वं प्रतीयते तच्चात एव संभवति न चा
घक्षणसंबन्धो नाशप्रतियोगित्ववात्तदर्थः आद्यत्वस्यानिरुक्तेन चाविर्भावस्याविर्भावांतरावश्यगत्वेन न गौरवयो
रन्यतरप्रसंगः घटसामग्र्या एव विर्भावादस्य विर्भावत्वात्॥ एवं च घटस्य पूर्वपूर्वा विर्भावतिरोभावपरं परैव प्रागः
भावः तिरोभाव एव नाशः सच क्वचिदात्यंतिकोपियथा देवदत्तशरीरस्य यथा यामुक्तबुद्ध्यादीनां अन्योन्यासताभावो च

राम

३४

दावासेः सिद्धत्वेनापुरुषार्थत्वमिति चेन्न॥ यामादिव द्विशिष्टतथापुमर्थत्वात्॥ अन्यथा इदं सार्वभौमसर्वव्यपि ज्ञानाज्जा
ते नित्यतया तद्विशिष्टस्यापुरुषार्थत्वप्रसंगात्॥ तस्मादसिद्धोपरागेण सिद्धोपाधिरुक्तिरिति॥ इच्छाकृत्योर्विकल्पाभावा
त्॥ कृत्यसाध्यत्वज्ञानप्रतिबंधकमिति चेत्॥ शोनादौ बलवेदानिष्ठानुबन्धित्वतिरोधानमिवोक्तदरागेण कृत्यसाध्यत्व
मपि तिरोधाय प्रवर्तितव्यमिति किमनुपपन्नं॥ आनंदब्रह्मणोरूपतन्त्रमोक्षे प्रतिष्ठितमित्यागमोदपितथात्वमवसेयमि
ति॥ अथ परमपुण्यसिद्धौ जीवानां दृष्टभोगवदितरेषां पूर्वाणामपि भोगेनैव लय इत्यतिमोक्षरवस्थात्॥ इत्यत उच्यते
आयुश्चिरमितरेषां तु हानिरनास्यदत्वात्॥ ॥ आत्मरतैः सस्यात् स्यतावेदेव चिरनेयावन्मोक्षेऽप्यसंयतय इति श्रुति
तथा॥ धर्मार्थकामैः किंतस्य मुक्तिस्तस्य करैः स्थिता॥ समस्तजनां मूलैः स्यपुण्यसिद्धिरात्वयि॥ तथा चायुर्जीवा दृष्टं तन्मा
त्रमेव परमपुण्यसिद्धौ मपि मुक्तिप्रतिबंधकतावेदेव जीवन्मुक्तिः इतरेषां तु धर्माधर्माणां जीवनादृष्टलये सति बुद्धेरत्यंत
लये सति आस्यदस्याभावो बुद्धिभोगाभाव एवेति नानिर्मोक्ष इति॥ बुद्धेरपि विकार्यत्वेन कारणत्वात्॥ नापि तददृष्टादे

२२

84
16 (A)

X

परस्परविरुद्धधर्मतदधिकरणयोर्नातिरिच्येते ॥ अन्यथाप्रावेद्यसायांतरस्वीकारप्रसंगादिति प्रलयेतु प्रलयारब्ध
विकारिततिरिक्तविकारस्याभावा एव ॥ संस्कारास्तु सूक्ष्मात्मना तिष्ठन्तीति न कोपि दोषः ॥ ॥ इति श्रीशांडिल्यमु
निविरचितशतसूत्रीयभाष्ये स्वप्नेश्वराचार्यविरचिते तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमह्निकं ॥ समाप्तश्चायमध्यायः
समाप्तश्चेयन्निलक्षणाभक्तिमीसमाप्ता ॥ ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ७० ॥ जीवन्तु स्फजनाः पीत्वा मृतं शातं पु
नः पुनः ॥ पायं पायं रसमिमं पुमान् तथ्यति जीवति ॥ ३॥ ४७ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४७ ॥
॥ श्रीगणपतये नमः ॥ ॥ ४७ ॥

आगणेशाय नमः ॥ दृष्टान्तो नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः स्पर्शश्चेत्तत्र कल्पः स नयनियदहो स्वर्णताम
 रमसार ॥ न स्पर्शत्वं तथापि श्रितचरणयुगे सद्गुरुः स्वीयशिष्ये स्वीयसाम्यं विधत्ते न वति निरुपमस्तेन वालोकिकोऽपि ॥
 ॥ १ ॥ यद्वक्षीरवन्द्यप्रसूतपरिमले नाभितान्येपि वृक्षाः शश्वत्सौ गन्धभाजोऽप्यतनुतनुमृतांतापमुन्मूलयन्ति ॥ आच
 र्यालुब्धबोधा अपि विधिवशतः सन्निधौ सन्निहितानां त्रेधा तापं च पापं सकरुणा दद्याः स्वोक्तिमिदं लोकेयं ॥ २ ॥
 स्वबालरेदमानं विरतर समयं शांतिमानेतु मये द्वाक्षं रवार्जुनमाश्रुकदम्बमथ वा योजयत्यविकास्य ॥ तद्वच्चैतोति
 मूढं बहुजननमवमो दुःसंस्कारयोगाद्बोधोपायेनैके रवशमुपनिषद्बोधयामास सम्यक् ॥ ३ ॥ आत्मानात्मप्र
 तीतिः प्रथममभिहिता सत्यमिथ्यात्वयोगाद्बोधावप्रतीतिर्निर्गमनिर्गदिता स्वानुपपत्त्या ॥ आद्यादेहावबन्धाद्
 वतितदपरसा च सर्वोत्सुकत्वाद्दोषाहमस्मीत्यनुभवउदिते रवत्विदं ब्रह्म पश्चात् ॥ ४ ॥ आत्मा चिदित्सुखात्मा
 अनुभवपरिचितः सर्वदेहादियं नास्तीत्येवं मूढबुद्धिर्भजति ननु जनोऽनित्यदेहात्मे बुद्धिः ॥ वात्स्यास्त्रिस्त्रिमासमज्जापलरुधि
 रवसाचर्ममेदोयुगंतविष्मूत्रश्लेष्मपूर्णं स्वपरवपुरहो संविदित्वापि मूयः ॥ ५ ॥ देहस्त्रीपुत्रमित्रानुचरहयदृष्टास्तोष

हेतोर्ममेवं सर्वस्वायुर्नयन्ति प्रथितमलममीमांसमीमांसयेह ॥ एते जीवन्ति येन व्यवहृतिपटवो येन सोमाग्न्यन्नाजस्तं प्राणा
 धीशमन्तर्गतममृतममुनेव मीमांसयति ॥ ६ ॥ कश्चिक्कीटः कथंचित्पटुमतिरसितः कंटकानां कुटीरं कुर्वन्ते नैव साकं व्यव
 हृतिविधये चेष्टतया वदायुः ॥ तद्वज्जीवोपि नानाचरितसमुद्भूतैः कर्माभिः स्थूलदेहं निर्मायात्रैव तिष्ठन्नुद्दिनममुना साकं
 मय्येति मूमा ॥ ७ ॥ स्वीकुर्वन्त्याघ्रवेषं स्वजठरमृत्युमेषां प्रयत्यश्वमुग्धान्मत्वा व्याघ्रो हमिथ्यसनरपरुमुखान्वाधते
 किनु सत्वान् ॥ मत्वा स्त्रीवेषधारी स्युहमिनि कुरुते किं नटा मर्तुरिच्छांतदृष्टीर आत्मा पृथगनुभवतो देहतायुः संसा
 री ॥ ८ ॥ प्रेयः श्रेयश्च लोके द्विविधमभिहितं काम्यमात्यंतिकं च काम्यं दुःखं कवी जंक्षणलव विरसतश्चिक्कीर्षेति मंदाः
 ॥ ब्रह्मेवात्यंतिकं युनिरतिशयस्करवस्यास्पदं संश्रयं ते तत्तज्ज्ञास्तच्च काष्ठे पानिषदि पठितं विधायां च वल्गा ॥ ९ ॥
 यत्प्रीत्या प्रीतिपात्रतनुयुवतितनूजार्थमुरव्यसतस्मात्प्रिया नात्मा यशोकास्पदमितरदतः प्रेय एतत्कथं स्यात् ॥ प्राया
 यजीविताथ शवितरतिचवपुः स्वात्मनः श्रेय इच्छन्तस्मादत्मानमेव प्रियमधिकमुपासीत विद्वान्चान्यत् ॥ १० ॥ यस्मा
 द्वावप्रियं स्यादिह द्विविषयतत्तावदस्मिन्नियत्वं यावद्दुःखं च यस्माद्भवति रवलुततस्तावदेवाप्रियत्वं ॥ नैकस्मिन्सर्व
 कालेषु मयमपि कदाप्यप्रियोऽपि प्रियः स्यात्प्रियानप्यप्रियोऽपि सततमपि ततः प्रेय आत्मारव्यवस्ते ॥ ११ ॥ आत्मा

नि.सिं.धा।

२

४ न

भोधेस्तरंगोस्म्यहमितिगमनेभावयन्नासनस्थः संवित्स्त्रानुविहोमणिरहमितिवास्मीदृशार्थप्रतीतो॥ तद्वैराज्यमा
बलोकादितिशयनविधौमग्नआनंदसिंहावतर्निषोमुमुक्षुःसखलुतनुभृतायोनयत्येवमायुः॥१२॥ वैराज्यव्यष्टि
पंजगदखिलमिदं नामरूपात्मकस्यादेतच्छ्राणमुख्यात्प्रचलतिचपुनर्वतिसर्वान्यदार्थानि॥ नायंकर्तानमोक्तास
वितृवदितियोजानविज्ञानपूर्णः साक्षादित्यं विज्ञान्यवहरतिपरात्मानुसंधानपूर्व॥१३॥ नैवेद्यं ज्ञानगर्भाद्विविधमपि
हितं तत्र वैराज्यमाद्यं प्रायेडः रवावलोका इवतिगृहसकृत्सुत्रवित्तषणादौ॥ अन्यज्ज्ञानोपदेशाद्यदुदितविषयवांतव
देयतास्यात्प्रज्यापिद्विधास्यान्नियमितमनसो गेहतो देहनाश्व॥१४॥ यः कश्चित्सौरव्यहेतोस्त्रिजगतियततेनैव
डः खस्यहेतोर्देहेहतातुड्यास्वविषयममनाचेतिडः रवास्पदेहे॥ जानन्नोगाभिधाताद्यनुभवतियतोऽनित्यदेहात्म
बुद्धिर्मायापुत्रार्थेनाशविपदमथपरमेतिनारातिनाशे॥१५॥ शक्त्यानिर्माकतः स्याद्वहिरहिरिवयः प्रजजन्वीयगेहाच्छा
यांमार्गदुमोथापथिकइवमनाक्संश्रयेदेहसंस्था॥ कृत्यमितरुत्पः पतितफलमयं प्रार्थयेद्देहमन्त्रं स्वात्मारामं प्रवेष्टुं
सखलुस्खलुमयं प्रजजेदेहतोपि॥१६॥ विष्णोर्देहेहोप्यतिथिरिवनिजं धामगतुं चिकीर्षुर्देहस्थानुः खसौख्यान्ममजति
सहसानिर्ममताभिमानः॥ आयात्रायास्यतीदं जलदपटलवद्यातृयास्यसर्वश्यं देहाद्यं सर्वमेव प्रविहितविषयो यश्चतिष्ठत्य

वेदांतशतश्लोकी प्रारंभः

84
16 (B)

वः॥२३॥ बंधो जन्मात्ययात्मा यदि न पुनरस्य तर्हि मोक्षोपि नासीद्यद्वा त्रिदिनं वा न भवति तरणो किंतु दग्धो षण्मा॥ अप्राप्य
 शरदमेकं समभवदथ तन्मायया कर्तुं संजतस्मादन्यच्च नासीत्परितृप्तमजया जीवन्तं तदेव॥२४॥ प्रागासीद्भाव रूपं
 तम इति तमसा शूढमस्मादतर्क्यहीरांतर्क्यद्वंद्वमोजनिरिह जगतो नाम रूपात्मकस्य॥ कामाद्भावः सिसृक्षोरनुगतज
 गतः कर्मभिः संप्रवृत्तादेतौ रूपैर्मनोभिः प्रथममनुगतैः कार्यमाणैश्च सद्भिः॥२५॥ चत्वारो स्याः कपर्दी युवतिरथ
 सवेन्द्रतनानित्यमेषामायावापेशलास्यादधटितघटनापाटव्यातियस्मात्॥ स्यादंशमेघतास्याश्रुतिमववृणुनान्येव
 माछादयतीति स्थामेतौ रूपणीविवपरुषौ तिष्ठतोर्यप्रतीत्या॥२६॥ एकस्तत्रात्यसंगस्तदनुत्तरोऽज्ञानसिंधुप्रवि
 ष्टो विस्मृत्वात्मस्वरूपं सविविधजगदाकारमाभासमेक्षत॥ बुध्यां तर्क्यवदेक्षद्विस्तृतमजसा पितामेवमेकस्तावदि
 प्राप्तेमेकं कथमपि बहुधा कल्पयन्ति स्ववाग्भिः॥२७॥ नायाति प्रत्यगात्मा प्रजननसमये नैव यात्यंतकाले यत्साऽस्वदे
 स्तिलेगं मन इह विशति प्रव्रजत्यर्धमर्वाकि॥ तत्काष्ठं स्थूलतां वा न भवति वपुषः किंतु संस्कारजातास्तेजोमात्रा गृही
 ता व्रजति पुनरिहा याति ते स्तैः सहैव॥२८॥ आसीत्पूर्वकं बंधुर्भ्रमवनिस्सुरो योऽसमातेः पुरोधो ब्रह्मात्कृदाभिचारात्
 लुमरणमितस्तनोऽगात्कृतांतं॥ तद्भाताश्रितमंत्रैः पुनरनयदिति प्राह सत्केन वेदस्तस्मादात्मा भिपुक्तं व्रजति ननु मनः कर्हि

विन्नांतरात्मा॥२९॥ एको निष्कंप आत्मा प्रचलति मनसा धावमानेन तस्मिंस्तिष्ठन्नेत्यप्यश्वात्तद्विहितमनुगतं जानते चक्षुरा
 द्याः॥ यद्वत्प्राथम्ये प्रचलति परितो धावमानेन तदंतःप्राक्पश्चादस्ति तेषां पवनसमुदितैस्तेः प्रशांतैर्यथावत्॥३०॥ ए
 काक्यासीत्स पूर्वमृगयति विषयानानुपूर्यन्ति रात्रा जायते मस्यात्मजा बाधनमुपकरणं कर्म कुर्वन्तदर्थं॥ क्लेशैः प्राणा
 वशेषैर्महदपि मनुते नान्यदस्माद्गरीयस्त्वेकालात्पृथक्कृतो मृत इव विरमत्येकहान्वाकृतार्थः॥३१॥ नासीत्पूर्वनपश्चा
 तदनुदिनकराछादको वारिवाहो दृश्यः किंतु तं रायस्त्वगयति सदृशं पश्यतो नार्कविंबं॥ नो चेदेवं विनार्कं जलधरपटलं
 भासते तर्हि कस्मान्न हृद्विष्वं पिधते दृशमथ न परभासकं चालकं वा॥३२॥ स्वाप्नस्त्रीसंगसोरव्यादपि मृशमसतो याच
 रतश्च्युतिः स्यात्सा दृश्या तद्दत्तस्फुरति जगदसत्कारणं सत्यकल्पं॥ स्वप्ने सत्यः पुमान्स्याद्युवतिरिह मृषे वानयोः संयुतिश्च
 प्रातः शुक्रेण वस्त्रोपहतिरिति यतः कल्पनामूलमेतत्॥३३॥ तत्सत्यं यत्रिकालेषु पहतमदः प्राणदिग्व्यामसुरव्ययः
 स्मिन्विश्रांतमास्ततदिह निगदितं ब्रह्म सत्यस्य सत्यं॥ नास्त्यन्यत्किंच यद्वा परमधिकमतो नाम सत्यस्य सत्यं सच्चयश्चेति
 मूलमुपहतमवदसत्यमस्यापि सत्यं॥३४॥ यत्किंचिद्भाससत्यं व्यवहृतिविषये रोप्य सर्वं बुभुक्षुर्व्यतद्वै सत्याश्रयेणेत्यमिह
 नियमः सावधि लोका सिद्धः॥ तदेतस्य सत्यस्य जगदखिलमिदं ब्रह्मणि प्राविरासीन्मिथ्याभूतं प्रतीतिं भवति खलु यतस्तच्च स

त्यं वदन्ति ॥ ३५ ॥ भुंजानः स्वप्नराज्यं ससकलविभवो जागरं प्राप्य भूयो राज्यं प्रहो ह मित्यं न भजति विषमं तन्मृषामन्यमानः ॥ स्वप्ने कुर्वन् न गम्या गमन् न मुखमघं तेन न प्रत्यवायी तद् जाग्रदृशायां व्यवहति मखिलां स भवद्विस्मरेच्च ॥ ३६ ॥ स भवत्स्वप्नं तं मम य विषमं तन्मृषा जागरस्या जाग्रत्या रूलदेहव्यवहति विषयं तन्मृषा स्वापकाले ॥ जीवंतं जाग्रतीह स्वजनमथ मृतं स्वापकाले निरीक्ष्य निर्वेदयात्य कस्मान्मृतममृतममुर्वीह्यहर्षं प्रयाति ॥ ३७ ॥ स्मृत्वाप्येतस्य जंतोर्निधनमस्तु तं भाषते तेन साकं सत्येवं भाति भूयो त्यक्त समयवशात् सत्यतां वामृषात्वं ॥ इत्थं मिथ्या त्वेति द्वावनिशमुषयथा सज्जते तत्र मृतः सत्यतदा सके स्मिन् ह ह केत इदं तन्म विप्रो वयं हि ॥ ३८ ॥ पश्यंत्यारामे मस्य प्रतिदिवसमसी जंतवः स्वापकाले पश्यत्येतेन कश्चिद्वक्त्रा गणमृतं मायया कीडमानं ॥ जाग्रत्यर्थं ब्रजानामथ चतुर्भुतां सासकं चालकं वा नो जानीते स्फुटो परमस्वरूपमयं कश्चिदाश्चर्यमतेत ॥ ३९ ॥ स्वप्ने भूतो पदशः श्रवणपरिचिनः सत्यं लघु प्रबोधे स्वाप्नो देव प्रसादादभिलषित फलं सत्यतां प्रातेरति ॥ सत्यप्राप्तिस्त्वसत्यादपि भवति तथा किंच तत्त्वप्रकाशं येन दं भाति सर्वं चरम चरमथाच्चावचं दृश्यं जातं ॥ ४० ॥ मध्ये प्राणं स्फुटो स्वजनिमनुविशंत्य भिस्तयो दयोर्मावागाद्याः प्राणं वायुतादिह निगदिता मलानिरेषानवायोः ॥ तेषां दृश्यावभासो मम इति विदितः शक्तिकारोऽयं कल्पः प्राणायामव्रतं तच्छ्रुतिशिरसि मतं स्वप्ने मलं च

यत्नः ॥ ११ ॥ कामो बुद्धा बुदेति प्रथममिह मनस्युद्दिशत्यर्थं जातं तद् दृष्ट्वा नीदि यास्ये स्तदनधिगमतः क्रोध आविर्भवच्च ॥ प्राप्तावर्थस्य संरक्षणमतिरुदितो लोभ एतत्र यस्यात्सर्वेषां पातहेतुस्तदिह मतिमता त्याज्यमध्यात्मयोगात् ॥ १८ ॥ दानं ब्रह्मार्पणं यत्क्रियते इह नृभिः स्यात्क्षमाऽक्रोधसंज्ञा आदास्तिक्यं च सत्यं सदिनि परमतः सेतुसंज्ञं चतुष्कं ॥ तस्याहं धाय जंतोरिति चतुरदमान्दानं पूर्वैश्चतुर्भिस्तीर्त्वा श्रेयो मृतं च श्रयते इह नरः स्वर्गं तेज्योतिशं हि ॥ १९ ॥ अन्नं देवातिथिं श्रयोपितममृतमिदं चान्यथा मोघमन्नं यश्चात्मा र्थं विधत्ते तदिह निगदितं मृत्युं न हि न स्य ॥ लोके सौके वलाघा भवति तनुभुता केवलं गरीचयः स्यात्कृत्वा प्राणाग्निहोत्रं विधिवदनुदिनं योऽश्रुते सोऽपि मर्त्यः ॥ २० ॥ लोके भोजः स एवार्पयति गृहगतायाश्चिन्ने चक्रं शाययस्तस्मै पूर्णमन्नं भवति मुखविधौ जायते जातशत्रुः ॥ सत्येनान्नार्थिने योऽर्पयति न स सरवासेवमानोऽयं नित्यं संक्रायाऽनमस्मादि मुख इव परावृत्तिमिच्छेत्कदर्यात् ॥ २१ ॥ स्वाज्ञानज्ञानहेतुं जगदुदयलयोऽसर्वसाधारणोऽसौ जीवेषां स्वर्णगर्भश्च तद्वदिति जगद्भूयते स्वप्रबोधे ॥ विश्वं ब्रह्मण्यबोधे जगति पुनरिदं भूयते ब्रह्म यद्ब्रह्म लोकोऽयं चरोऽयं धिक्करणमथवा हयतेऽन्योन्यमाहात् ॥ २२ ॥ तुल्यत्वात् सदासीद्भग्नकुसुमवद्देदकं नो सदासीत्कित्वाप्यामन्यदासीद्यद्वहति गतिमान्नासलोकस्तदानीं ॥ किं त्वर्गिव शक्तौ रजतवदपरो नो विराड्भूमिपूर्वः शर्मण्यामन्यथैतत्कुहकसलिलवत्किं त्वेवदावरी

प्रायोऽकामोऽस्तकामो निरतिशयस्सखायात्मकामस्तदासौ तत्प्राप्तावाप्तकामः स्थिरचरमदशस्तस्य देहावसाने ॥ प्राणानैवोक्रमं
 तिक्रमविरतिमिताः स्वस्वहेतौ तदानीं कायं जीवो विलीनालवणमिव जलेऽखंड आत्मैव पश्चात् ॥ ४८ ॥ पिंडी भूतं यदंतर्जलनिधिस
 लिलं भातितस्संधवार्यं मृत्युः प्रक्षिप्तमस्मिन्विलयमुपगतं नाम रूपं जहाति ॥ प्राज्ञस्तद्वत्परात्मन्यथ मज्जति लयं तस्य चेतो हि मा
 शो वागमो चक्षुरेकं पयसि पुनरसृजेतसीरिक्षकणेति ॥ ४९ ॥ पूर्णात्माऽनो ममेदा त्रिविधमिह परं बुध्यवच्छिन्नमन्यत्तत्रैवाभा
 समात्रंगगनमिव जले त्रिप्रकारं विभाति ॥ अंभो वच्छिन्नमस्मिन् प्रतिफलितमधः पाथसो तर्वा हि श्व पूर्णावच्छिन्नयोगे व्रजति
 लयमविद्यास्वकार्यैः सहैव ॥ ५० ॥ क्षीरं तर्पद्दज्यं मधुरं मविदितं तत्पृथग्भूतमस्माद्भूतेषु ब्रह्मतद्देहवत्तद्विदितं श्रान्तं
 विश्रामबीजं ॥ यल्लब्ध्वा लाभमन्यतृणमिव मनुते यत्र नो देति भीतिः सांज्ञानंदं यदंतः स्फुरति तदमृतं विद्यतस्त्वन्यदार्तं ॥ ५१ ॥
 आतः प्रातश्चतुर्धिविततपटश्चित्रवर्णश्चित्रस्तस्मिन् जिज्ञास्यमानेन नुभवति पटः सूत्रमात्रा वरोपः ॥ तद्दृष्ट्वा विचित्रं न
 गनगरनरग्रामपश्चादिरूपं वैराजे प्रातमोतं सवियति तदपि ब्रह्मणि प्रातमोतं ॥ ५२ ॥ यत्राकाशो वकाशं कलयति च कला
 मानतां यत्र कालो यत्रैवाशावसानं ब्रह्मदपि हि विराट्पूर्वमर्वागिवास्ते ॥ सूत्रं यत्राविरासीन्महदपि महसस्ताद्वि पूर्णाच्च पूर्णं संपू
 णादिर्णवादेरपि भवति यथा पूर्णमेकांशं वा ॥ ५३ ॥ रूपं रूपं प्रतीदं प्रतिफलनवशात्प्रातिरूप्यं प्रपदेत्येकोऽष्टाद्वितीयो म

वति क्खलिले सर्वतो नंत रूपः ॥ इंद्रो मायाभिरास्ते श्रुतिरिति वदति व्यापकं ब्रह्म तस्माज्जीवतं यात्य कस्मादतिविमलतरे बुद्ध्या
 पाधौ तदेव ॥ ५४ ॥ तज्ज्ञाः पश्यंति बुद्ध्या परमबलवतो मायया क्तं पतंगं बुद्ध्या वंतः समुद्रे प्रतिफलितमरीच्यास्पदे वेधसस्तं
 ॥ यादव्यावानुपाधिः प्रतिफलिततया ब्रह्मतस्मिन् यथास्य प्राप्तादशो नुरूपं प्रतिफलितयथा वच्छिन्नं स तदेव ॥ ५५ ॥ ए
 को मानुस्तदस्थः प्रतिफलनवशाद्यस्त्वेनेको दकांतर्नानात्वं यात्युपाधिस्थितिगतिवशातो वापि तद्वत्परात्मा ॥ मृतं प्रचावचे पुत्र
 तिफलितइवाभातितत्त्वमावाच्छन्नानानापरतुस्फुटमनुपहतो मासतेतैः स्वभावेः ॥ ५६ ॥ यद्वत्पीठपरमो दिनकर
 किरणो बीजितैरेतिसांज्ञाशं नेशं तमिस्त्रं हगतमथ वामूर्धितैः कांस्यपात्रे ॥ तद्बहुदो परात्मद्युतिभिरनुपदं विंबिताः
 मिः समंताद्भासते हीदियास्य प्रसृतिभिरनिशं रूपमुरव्याः पदार्थाः ॥ ५७ ॥ सूर्याद्यैरर्थमानं न हि सवक्ति पुनः केवलेनात्र वि
 त्सूर्यात्सूर्यप्रतीतिर्न भवति सहस्रानापि चंद्रस्य चंद्रात् ॥ नागैरग्नेश्चार्कितुस्फुरति रविमुरवंचक्षुः श्रित्युक्ता दास्युज्या
 तिस्ततोयं पुरुष इह महो देवता नो च वित्रं ॥ ५८ ॥ दृश्यंते दारुना यो युगपदगणिताः स्तंभसूत्रप्रयुक्ताः स्वनाद्यं दर्शयंत्यो
 व्यवहृतिमपरा लोकसिद्धांच सर्वो ॥ सर्वाननुप्रविष्टादपि न वविमवाद्यावदर्थानुबन्धात्तद्वत्त्रात्मसंज्ञाद्यवहरति जगद्भु
 वः स्वमहांतं ॥ ५९ ॥ प्राणिनां मांसि मृत्युः पिबति पुनरसा वन्नमश्नाति पश्चात्तत्पाकं जाठरो ग्निस्तदुपहितबलो दाकशने वीकि

श० मू०
६

रोति॥ व्यानः सर्वाङ्गनाडीरथनयतिरसंप्राणसंतर्पणार्थीनिःसारं प्रतिगंधं त्यजति बहिःस्थो देहोऽपानसंज्ञः॥ ६०॥ अंतःसर्वोषधी
नां पृथगाभितरं सेर्गंधवीर्यैर्विपाकेरेकपाथो रपाथः परिणमति यथा तद्देवांतरात्मा॥ नामाभूतस्वभावैर्वहति वरुमतीयेन
विश्वं प्रयोदो वर्षयुजैर्दुताशः पचति दहति वायेन सर्वांतरात्मा॥ ६१॥ प्राक्पञ्चादस्ति कुंभाद्गुणमिदमिति प्रत्ययसत्यपीदं कुं
भात्सत्तावुदति प्रलयमुपगतेन श्रुतिव्यन्यदंशं॥ नीते कुंभेन साकं क्रजति मजनिवातस्य माणानुकाराविश्वं मिथ्याप्रतीतिः स्फुर
तितनुमता विश्वतस्तद्दात्मा॥ ६२॥ यावत्सिंदो गुडस्य स्फुरति मधुरिमेवास्ति सर्वोपितावान्यावान्कूपरपिंडः परिणमति सदा
मोद एवास्ति तावान्॥ यावद्विश्वं विमाति दुमनगनगरारामचैत्याभिरामं तावच्चैतन्यमेकं प्रविकसति यतो यत्तदात्मावशेषं॥
॥ ६३॥ भूतेष्वामानमात्मन्यनुगतमखिलं भूतजातं प्रपश्येत्प्रायः पाथस्तरंगा च यवदथ चिरं सर्वमात्मैव पश्येत्॥ एकं ब्रह्मा हि
तीयं श्रुतिमिरासि हितं नेह नानेति किंचिन्मत्स्यो रज्जोति मृत्सु स इह जगदिदं यस्तु नानेव पश्येत्॥ ६४॥ वाद्यान्मादानुभूतिर्यदपि
तदपि सानूनमाद्यातगम्यावाद्याद्यातध्वनीनां न पृथगनुभवः किंतु तस्माह चर्यात्॥ मायापादानमेतत्सहचरितमिव ब्रह्मणा
भातितं तद्वत्तस्मिन्प्रत्यक्मतीतेन किमपि विषयीभावमाप्नोति तस्मात्॥ ६५॥ दृष्टः साक्षादिदानीं मिह खलु जगतामीश्वरः संविद्य
त्माविज्ञातः स्थाणुरेको गगनवदभितः सर्वभूतान्तरात्मा॥ दृष्टं ब्रह्मातिरिक्तं सकलमिदमसद्रूपमाभासमात्रं शुद्धं ब्रह्माहमस्मीत्यवि

श्रुति

नवान्यत्॥ ४१॥ नो कस्मादादमेधः स्पृशति च दहनः किंतु शकं निदाद्यादाद्वैतो नुबोधैकतस्कृतमपि खोक्तकर्मप्रजायैः
तद्विज्ञानाग्निरेतत्स्पृशति न सहसा किंतु वैराग्यशकं तस्माच्छुद्धा विशागः प्रथममसिहितस्तनविज्ञानसिद्धिः॥ ४२॥ यत्किंचि
नामरूपात्मकमिदमसदेवादितं भाति मूमायेनानेकप्रकारेण ब्रह्मरतिजगद्येन तेनैव श्रेया॥ तद्वत्प्रसादनीयं निभूतं रश
नयाय हृदेष हि जिह्वस्तेन त्यक्तेन सोऽज्यं स्वरुमनतिशयं माशुधो न्यद्वनाद्य॥ ४३॥ जीवन्मुक्तिर्मुमुक्षोः प्रथममथ ततो
मुक्तिरात्यंतिकी चेतोऽस्यासंज्ञानयोगाद्गुरुचरणरुपापागसंगेन लब्धात्॥ अस्यासोपि द्विधा स्यादधिकरणवशाद्देहि कोमान
संश्रवणरीरस्त्वासनाद्योत्पुपरतिरपरो ज्ञानयोगः पुरोक्तः॥ ४४॥ सवान्निर्मुक्त्यकामान्तिद्विद्वत्तनिलया न्निस्तशं कुनिवोच्चैर्दी
पदिहाभिमानं त्यजति च पलतामात्मदत्तो वधानः॥ यात्यध्वं स्थानमुच्चैः कृतस्कृतभरोनाडिकाभिर्विविचित्रं नीलश्वतारुणाभिः
स्त्वदमृतमरुत्पृथमाणात्सौरव्यः॥ ४५॥ प्रापश्यद्विश्वमात्मैत्युमिह पुरुषः शोकमोहाद्यतीतः शकं ब्रह्माहं गच्छत्सर्व
लुसकलविसर्गसिद्ध्यास्पदाभूत्॥ विस्मृत्य स्थूल सूक्ष्मप्रभृतिवपुरसो सर्वसंकल्पशून्यो जीवन्मुक्तस्तुरीयपदमाधिगतवा
सुण्यप्रापेर्विहीनः॥ ४६॥ यः सत्कारवृत्तौ प्रतिफलति पुवादेहमात्रात्तापितद्वर्मे वील्यवाध्यादिभिरनुपहतः प्राणआवि
र्बभूव॥ श्रेयान्साध्यस्तमेतस्मिन्पुण्यमतयः सत्यसकल्पमाजोत्यस्यासादेव यतः परिणतमनसा साकं मूर्धन्यति॥ ४७॥

यश्चमुक्तः ॥ ७२ ॥ आनंदान्यश्चसर्वाननुभवति नृपः सर्वसंपत्समृद्धस्तस्यानंदोयएकः सरवलुशतगुणः संप्रदिष्टः पितृ
 णां ॥ आदेवब्रह्मलोकं शतशतगुणितास्ते यदंतर्गतास्य ब्रह्मानंदः स एकोऽस्य विषयस्करवान्यस्य मात्रा भवति ॥ ७३ ॥
 यन्नानंदाश्च मोदाः प्रमुदइति मुदश्चासते सर्वे एते यत्राप्ताः सर्वकामाः स्फुरस्विलविरमात्केवलीभावआस्ते ॥ मातत्रानं
 दसाद्रेकधिनिरमृतं सोमपीयूषपूर्णधारा मिद्रयदेहीत्यपि निगमगिरो म्रूयुगांतर्गताय ॥ ७४ ॥ आत्मा कंयः स्फुरवा
 त्मा स्फुरति तदपरात् न्यथेव स्फुरंती रेणुं वा चंचलत्वं मनसि परिणतियाति तेन त्रस्य मस्मिन् ॥ वांचल्यदुःखहेतुर्मेनस
 इदमहायावदिष्टार्थलब्धिस्तस्यायावत्तिष्ठत्वं मनसि विषयजं स्यात्करवंता वदेव ॥ ७५ ॥ यदसौ रव्यं रतांते निमेषमिह म
 नस्येकतो नरसेस्यायावत्तेऽर्थस्फुटो निरतिशयस्करवंता वदेवाथमुक्तो ॥ नित्यानंदः प्रशान्तेहृदि तद्दिह स्फुरवस्तेऽर्थयोः साह
 चर्यं नित्यानंदस्य मात्रा विषयस्करवमिदं युज्यते तेन वक्तुं ॥ ७६ ॥ श्रान्तं स्वांतं स्ववाद्यं व्यवहृतिमिरिदं ताः समाकृष्य सर्वा
 स्तनत्संस्कारयुक्तं तु परमतिपरावृत्तमिच्छन्निदानं ॥ स्वाभा संस्कारजातप्रजनि तविषया स्वभदेहेन प्रतान्नास्यातः प्रत्यगा
 त्मप्रवणमिदमगाद्गुरिविश्राममस्मिन् ॥ ७७ ॥ स्वप्ने भोगः स्फुरवादेर्ननुभवति कुतः साधने मूर्छमाने स्वप्ने देहांतरंतद्यवहृ
 तिकुशलं न्यमुस्यते वेदा ॥ तस्मात् ~~अ~~ अभावात् कुत इदमुदितं तद्वि सांकल्पिकं चेत्तत्किं स्वप्ने रतांते वपुषि निपतिते दृश्यते श

क्रमोक्तः ॥ ७८ ॥ भीत्यारोहित्येन प्रवदति हसति स्नायते नूनमस्मात्स्वाप्ने प्यंगेनुबंधं त्यजति न सहसामूर्धिते प्यंतरात्मा ॥ प्र
 वंशे येऽमुहतास्तनुयुवति हयव्याघ्रदेशादयोऽर्थः प्राक्संस्कारस्वरूपा नृजति पुनरमुश्चित्य संस्कारदेहं ॥ ७९ ॥ संधौ जाय
 त्कृपुष्यारनुभवविदितास्वाभ्यवस्था द्वितीया तत्रात्मज्या निरास्त पुरुष इह स माकृष्य सर्वेन्द्रियाणि ॥ संवेश्य स्थूलदेहं समु
 चितशयने स्वीयभासांतरात्मा पश्य संस्काररूपानभिमतविषयान्याति कुत्रापि तद्वत् ॥ ८० ॥ रक्षन्प्राणैः कुलायं निज
 शयनगतं स्वासमात्रावशेषेर्माभूत्तत्प्रतकल्याणं कतिमिति पुनः सारमेयादिष्वप्य ॥ स्वप्ने स्वीयप्रभावात् नृजति हय रथा
 निम्नगाः पल्लवानि कीडाश्च नान्येनेकान्यपि स्फुटदबला पुत्रमित्रानुकारान् ॥ ८१ ॥ मातंगव्याघ्रदंष्ट्रादिषु डुरगकपीन
 कुत्रचित्स्वेयसीभिः कीडनास्ते हसन्वाविहरति कुहनि मृष्टमश्नाति चान्नं ॥ म्लच्छत्वं प्राप्तवानस्य ह मितिकुहविच्छं कितः
 स्वीयलोकादास्ते व्याघ्रादपीत्या प्रचलति कुहविद्रोहिते यस्य मानः ॥ ८२ ॥ यो यो हृगोचरोऽर्थो भवति स स तदा तद्रतात्म
 स्वरूपा विज्ञानोत्पद्यमानः स्फुरति ननु यथा शक्तिकाज्ञानहेतुः ॥ रोप्याभासो मृषेव स्फुरति च किरणाज्ञानतो मा मुजंगोर
 ज्वलानान्निमेषं स्फुरवन्मयकदतो हृष्टिस्तृष्टं किलेदं ॥ ८३ ॥ माया ध्यासाश्रयेण प्रविततमखिलं यन्मया तेन मत्स्थान्येतान्य
 ते पुनाहं यदपि हिरजतं भाति शक्तौ न रोप्ये ॥ शक्त्यां रास्तेन भूतान्यपि मयि निवसंतीति विधग्विनेता प्राह तस्माद्दृश्यजातं

सकलमपिमृषैवेदं जालोपमेयं ॥ ८४ ॥ हेतुः कर्मैव लोके सुखतदितरयोरेव मज्जो विदित्वा मित्रं वा शत्रुरिथं व्यवहरति मृ
षाया जवल्क्यार्थभागो ॥ यत्कर्मैवोचतुः प्राक् जनकं नृपगृहे च क्रतुस्तत्प्रशंसां वंशो न संशयः इनामिति वदति न कोऽप्य
त्र तिष्ठत्यकर्म ॥ ८५ ॥ वृक्षे छेदे कुठारः प्रभवति यदपि प्राणि नोद्यस्तथापि प्रायो न नृपि हेतुस्तदपि निगदितं कारणं भोक्तु
यलः ॥ प्राचीनं कर्म मम हस्तमविषम फले प्राप्तिहेतुस्तथापि स्वातंत्र्यं न श्वरे स्मिन्नहिरबलुघटते प्रेरकोऽस्यांतरात्मा ॥ ८६ ॥ स्पृ
त्या लोके पुवर्णाश्रमविहितमहानित्यकाम्यादिकर्म सर्वं ब्रह्मार्पणं स्यादिति निगमं गिरः संगिरं तेतिरम्यं ॥ यन्नासानेन
जिह्वाकरचरणाशिरः श्रात्रं संतर्पणेन तुष्यत्यंगीचसाक्षात्तं रुचिरवसकलोमलसंतर्पणेन ॥ ८७ ॥ मः प्रेत्यात्मानमिज्ञः
श्रुतिविदपि तथा कर्मकृत्कर्मणोऽस्य नाशः स्यादल्पभोगात्पुनरवतरणे दुःखभोगो महीयान् ॥ आत्मा भिज्ञः स्यात्किं
रपि भवति महान् शाश्वतः सिद्धिभोगस्त्वात्मा तस्मादुपास्यः खलु तदा भिगमे सर्वसौख्या न्यलिप्तोः ॥ ८८ ॥
इत्यालोपासनप्रकरणं ॥

84
16(13)

84
16(13)

रतमधुना नैव तिष्ठेदनीह ॥ ८९ ॥ इदं द्रव्योः प्रकाशं स्फुरतस्फुरवज्जुषोः स्यादितोतः स्फुटितस्तस्यामानंदसोऽद्वैतपदमतिगहनं यत्
स आनंदकोशः ॥ तस्मिन् नो वेद किंचिन्निरतिशयस्फुरवाभ्यंतरलीयमानो दुःखी स्याद्बोधितः सन्नितिकुशलमतिबोधयेन्नेव
सुखं ॥ ९० ॥ सर्वं नंदं ति जीवा अधिगतयशसा गृह्णता चक्षुरादीनंतः सर्वोपकर्त्रो बहिरपि च स्फुटो यथा तुल्यसंज्ञः ॥ ९१ ॥
तेषां किलिषस्पृष्टजठरमृतिरुतेयो बहिर्दृष्टिरास्ते त्वद्गुणो ज्ञानयनवशमितायातिशोकं च मोहं ॥ ९२ ॥ जाग्रत्यामं
तरात्मा विषयस्फुरवकृते जने कयलाचिधोऽस्य नृगम्यत्सर्वोद्योघोधिगतमपि स्फुरं विस्मरन्त्यातिनिद्रां ॥ विश्रामायात्मरूपे
त्वंतिरस्फुलभेतेन चार्त्तं दियहि सौख्यं सर्वेति मस्यासरिणातिविरसादिंदियोऽथात्स्फुरवाच्च ॥ ९३ ॥ पक्षावप्यस्य पक्षी जनय
ति मरुतं तेन यात्युच्चदेशं लब्ध्वा वायुमहातममपनयति स्वीयपक्षो प्रसार्य ॥ ९४ ॥ संकल्पेर्विकल्पेर्विषयमनुकदथश्चक्राचि
त्तमेतत्त्विन्न विश्रामहतोः स्वपिति निरमहो हस्तपादान् प्रसार्य ॥ ९५ ॥ आश्रित्यात्मानमात्मानं किमपि सह सेवांतरं वेदवाद्यं
यद्वत्कामी विदेशात्सदनमुपगतो गाढमाश्लिष्य कान्तां ॥ यात्यस्तत्र लोको व्युत्पत्तिविषयः पुण्यपापानुबंधः शोकमोहं स
यं वासममसममिदं न स्मरत्येव किंचित् ॥ ९६ ॥ अल्पानल्पप्रपंचं प्रलयोपरतिश्चेदियाणां स्फुरवाप्तिर्ज्वलन्मुक्तोऽस्फुटोऽत्रि
तयमपि समं किंतु न त्रास्ति भेदः ॥ प्राक्संस्कारात्स्फुटः पुनरपि च परावृत्तिमिति प्रबुद्धो नश्यत्संस्कारजातो न सकिल पुनरावर्तते